इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे
संशोधन मंडळाचे त्रैमासिक

संशोधक

सप्टेंबर १९८८ वर्ष ५६ अंक ३

संपादक

प्रा. डॉ. प्र. न. देशपांडे
प्रा. डॉ. मु. ब. शहा
प्रा. डॉ. व. ग. हजिरनीस

वार्षिक वर्गणी	अंकाचे मूल्य	आजीव वर्गणी
२५ रुपये	७ रुपये	२०० रुपये

॥ श्रीविश्वनाथो विजयते ॥

राजवाडे मंडळ प्रकाशने

मंडळाकडे विक्रीसाठी उपलब्ध असलेल्या दुर्मिळ ग्रंथांची यादी

	पृष्ठे	उपलब्ध प्रती	रुपये
(१) राजवाडे मराठी धातुकोष	३१६	१९	५०
(२) राजवाडे नामादी व्युत्पत्तिकोश	३३८	१०२	५०
(३) ज्ञानेश्वरीच्या नवव्या अध्यायाचे संस्कृत रूपांतर (वि. का. राजवाडे)	१८३	१०	२०
(४) राजस्थान महाराष्ट्र संघर्ष (शु. पु. जोशी)	१९१	४५	३५
(५) राजवाडे चरित्र (भा. वा. भट)	६२४	२७	५०
(६) मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने (मो. रा. जोशी)	३८७	५०	५०
(७) ऋग्वेदातील ज्योतिषमूलक कालनिर्णायक गमके	१०४	३०	१२
(८) संस्कृत भाषेचा उलगडा (वि. का. कुळकर्णी)	२१०	११९	२५
(९) ज्ञानेश्वरी पदकोश (श्री. शिवाजीराव भावे)	५१६	५०	१००
(१०) ज्ञानेश्वरीतील मराठी भाषेचे व्याकरण	१२६	५०	१०
(११) विलासमणिमंजरी (प्राचीन काळातील गंजीफा खेळाची माहिती देणारा ग्रंथ)	८३	८३	१०
(१२) ऐतिहासिक लेखचर्चा – भाग ४ था	२२१	२५	३५
(१३) चर्चात्मक निबंध	२२८	६८	४०
(१४) ऐतिहासिक चर्चा ग्रंथ १६	२४८	३६	३५
(१५) पंचीकृत विवेक – प्राचीन मराठी गद्यग्रंथ गरीबनाथ स्वामीकृत	१०३	२७	१०
(१६) जानकीसैंवर (सं. द. रा. भट)	२८८	१००	३०
(१७) आज्ञापत्र (ऑफसेट प्रिंट) मूळ हस्तलिखित	–	३००	२०
(१८) अमृतानुभव (ऑफसेट प्रिंट) मूळ हस्तलिखित	–	३००	४०
(१९) योग चिंतामणी (ऑफसेट प्रिंट)	–	३००	४०
(२०) वेडिया नागेश (सं. डॉ. मु. ब. शाह)	७३	३००	१०
(२१) शिवछत्रपतींची १०९ कलमी बखर	७४	३००	१०
(२२) 'नवरस रागमाला' इब्राहिम आदिलशाह द्वितीय लिखित (सं. डॉ. पंढरीनाथ रानडे)	१२९	१५०	१२
(२३) संशोधक 'सुवर्ण महोत्सवी अंक'	३२३	२००	४०
(२४) संशोधक 'हीरक महोत्सवी अंक'	२२५	१८०	४५

महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळाने
अनुदान देऊन पुरस्कृत केलेले

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे
संशोधन मंडळाचे त्रैमासिक

संशोधक

सप्टेंबर १९८८ | वर्ष ५६ | अंक ३

संपादक

प्रा. डॉ. प्र. न. देशपांडे
प्रा. डॉ. मु. ब. शहा
प्रा. डॉ. व. ग. हजिरनीस

वार्षिक वर्गणी	अंकाचे मूल्य	आजीव वर्गणी
२५ रुपये	७ रुपये	२०० रुपये

अनुक्रमणिका

Some Salient Features of Bahamani Fort Architecture	१
The Maratha Invasions of Malwa	९
Rise of Maratha Power : An Economic Perspective	२३
पृथ्वीचंद्र भोगशक्तीचे अंजनेरी ताम्रपट	४६
दख्खनमधील बृहदश्मयुगीन संस्कृतीचे उद्योगधंदे आणि व्यवसाय	५९
मंडळवृत्त	६५

प्रकाशक : डॉ. प्र. न देशपांडे, मुख्य चिटणीस, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
मुद्रक : चिं. स. लाटकर, कल्पना मुद्रणालय, 'शिव-पार्वती', ४६१/४ सदाशिव पेठ, पुणे

Some Salient Features of Bahamani Fort Architecture

Dr. P. N. Deshpande

So far as the Deccan was concerned, the new style of the fort architecture was introduced in the middle of the 14th century, when Ala–ud–din Bahamani established his capital at Gulburga. Hereafter civil as well as military architecture made rapid progress and several forts were built and rebuilt according to the developed science of fortification of Persia. It is because of this that we find some Persian and Arabic influences in the art of fortifications in the Deccan. It is proposed to point out in this paper some salient features of Bahamani Fort architecture.

Ground Forts :

In Deccan the Bahamani rulers raised prominently the importance of ground forts and fortified cities in 14th century. The Bahamani territory of the Deccan, which covers the areas of Maharashtra, Karnatak and Andhra, was almost fertile. It is needless to say that it was hardly possible to defend such plain territory if capitals

were established on hill forts. Prior to Bahamani rule, the rulers like Shilaharas, Chalukyas and Yadavas held their capitals on hill forts. Bahamani rulers selected the places like Ahmednagar, Gulburga, Bidar, Golkonda and Bijapur, which lie in the fertile plains, for their capitals. Further the fortified cities like Sholapur, Daulatabad, Raichur etc. were flourished during the age of Bahamanis. It is to be noted here that the Bahamanis were well adept in the fort architecture and able to construct the strong curtain walls around the cities with all sort of defensive measures introduced so far. Further more they had to afford the protection to the civil population of important centres.

Chain of Forts :

In order to safeguard their territory from the powerful enemies like the Moghals and the Vijayanagar, the Bahamani's formed a defensive chain of forts from North to South-Wests. In this chain we find the forts like Ellichpur, Gavilgad, Narnala, Mahur on the North. Daulatabad, Parenda, Naladurg and Panhala on the West. Warangal and Golkonda on the East, whereas Mudgal and Raichur on the South-East. The system of forming the chain of forts for safeguard of the territory under rule was thus introduced in the first place by Bahamanis.

Captial Fort - Gulburga :

Gulburga was the capital of Bahamani dynasty until 1429 A. D. The fort of Gulburga was a most remarkable production of new military bulworks. Double curtain walls, semi-circular huge bastions, gateways with barbicaus, battlements of considerable width, the large

merions, machicolations, drawbridges etc. were the chief elements of military architecture of Gulburga fort. Here the maximum care was taken to forbid an entrance to the enemy. For closing the Eastgate, the provision of heavy timber bar was made. This bar was only three inches above the ground and therefore could serve as a stumbling block in case the door was broken[1]. In short, the Bahamani rulers took the maximum care to safeguard their capital.

In 1429 A. D. Bidar supplanted Gulburga as Capital. Consequently the stronghold of Bidar was constructed by Ahmad Shah I in 1431 A. D. This capital fort was provided with triple moat. It is interesting to note that Kautilya in his treatise 'Arthashastra' recommends the provision of triple moat to protect fort.[2]

During fifteenth century Bahamanis constructed several forts and fortified cities like Sholapur, Ahmednagar, Bijapur with provision of new elements of fort architecture. When Bahamani dynasty flourished the Kings of Vijayanagar strengthened their forts on the basis of Bahamani fort architecture. The treatise like "AKASH-BHAIRAV KALPA" composed during the reign of Vijayanagar recommends important elements of Bahamani Fort architecture. An attempt has been made here to describe some salient features of fort architecture introduced by the Bahamanis.

Glacis :

It is a sloping earthen mound generally built along with the edge of moat. The purpose of glacis was to obstruct the easy approach of enemy to the foot of walls. It was undoubtedly the preventive measure against the excavating tunnel to the foot of wall. It also served as

an effective cover against gun fire[3]. We are getting the specimen of glacis in the forts like Bidar, Gulburga, Daulatabad, Golkonda etc.

Barbicans :

The gateways of medieval forts were approached from across by means of drawbridges. Further these gateways were provided with barbicans for their protection. We find such barbicans at the gateways of forts like Bidar, Gulburga, Daulatabad, Bijapur etc. At Naladurg, we find that the barbican is provided with arched gateway.

Machicolations :

Sidney Toy explains, "Machicolations were holes formed in the roofs of gateways and entrance passages through which boiling pitch, stones, darts and other missiles were thrown down on the heads of the enemy below.[4] The systematic machicolations were constructed over the gateways after the 14th Century A. D. The device of machicolation was first introduced by Firoza-shah Tughlaq about 1354 A. D., when he constructed the city walls of Delhi.[5] The Bahamani rulers generally adopted the method of Machicolations which appear prominently in the forts of Gulburga, Naladurg, Sholapur, Golconda, Bijapur etc.

Like gateways, the bastions were also provided with machicolations. These machicolations were useful to break down the attempt of enemy of digging pent house and saping mines etc. The forts like Sholapur were provided with machicolation to the several bastions.

Gateways :

In Bahamani forts, we find the right angled or crooked

entrance through the gateways in the walls. The entrance of barbican was also generally kept in right angle to the main gateway. The reason for constructing the gateways in right angled manner was that the enemy could be puzzled after rushing through the barbicans or first gateway and could be trapped amidst the attack made by the defenders from the guardrooms. These crooked entrances first appeared in the fortifications of Baghdad in the 8th century A. D.[6] The citadel of Cairo constructed during the 12th century was provided with these so called crooked gateways.[7] The method of constructing the crooked gateways was borrowed by the Bahamanis directly from the Arabs. We have the best examples of such doorways at Bidar, Gulburga, Sholapur, Daulatabad etc. At Daulatabad the entrance of barbican was kept open in such a way that the right angle was formed to the main gateway. It is noteworthy that the treatise like " AKASHBHAIRAV KALP " composed during the reign of Vijayanagar, furnishes the theory of right angle entrances or crooked gateways of the Fort.[8]

The gates made of stout wood were generally used in Bahamani forts, so far as the outer or first gateways were concerned. These doors were often plated with iron and studded with iron spikes. Various forms of iron spikes were used in Bahamani forts. The four-pronged spikes at Gulburga, pointed spikes at Daulatabad and Ahmednagar and lilly form spike. The reason for providing iron spikes was that the elephants were frequently brought upto batter in wooden gates. William Irvine observes, " When the gates were used to be studded with iron spikes, the practice of sending the elephants with an iron frontlet was introduced." [9] In the "AKASHBHAIRAV KALP" it is mentioned that the door

should be studded with spikes so that they could be served as " ANKUSHA " for checking the elephants trying to batter the door.[10] Sometimes iron chains were drawn across in front of the doors as a precautionary measures. We find such iron chain hanging at present at the entrance gateway of Daulatabad fort. The doors were generally secured when closed by a heavy timber bar. The bar was drawn across the opening out of socket on one side and the end inserted in a socket on the other. Almost all the medieval forts had the provision of timber bar for securing the doors of main or first gateways when closed.

Bastions :

It was an old practice to strengthen the fort wall with bastions constructed at regular or irregular intervals. The bastions protruding to curtain walls were the device of Bahamanis. At Sholapur fort we find some protruding bastions. After the introduction of artillery the importance of bastions was raised. For they were used for mounting the guns of great calibre which could command the extensive area. Like semi-circular bastions, the bastions having a number of lobes were introduced. At Daulatabad, three-lobed bastions were constructed at certain points, whereas we find some nine-lobed bastions at Golkonda and Naladurg forts. The reason for multiplying the lobes was to extract more and more extensive area under the command of guns mounted on the platforms of bastions.

Curtain Walls :

So far as the Bahamani forts are concerned the curtain walls of forts were constructed of great thickness and

height. Further the reduplication of curtain walls was introduced in the age of Bahamanis for strengthening the defence of forts. We find double line of curtain walls at Gulburga, Raichur, Madura and Parenda. At Parenda the inner wall is constructed of more height than outer in order to command not only space between the two but also the field beyond. A number of successive curtain walls can be seen at Daulatabad fort.

Military Structures :

Besides the new or revised elements of fort architecture, the military structures like the magazines, granaries, pavilions, donjons were constructed within forts by the Bahamanis during 14th to 16th century A. D. The pavilion at Raichur, the water pavilion at Naladurg, the donjon at Gulburga, the granaries at Panhala, the palace at Daulatabad, the tank of extensive measurements at Daulatabad, the magazines at Bidar are the best specimen of Military structures within forts related to Bahamanis.

From foregoing discussion, it may be concluded that several new or revised elements of fort architecture like barbicans, machicolations, crooked gateways etc. were introduced by the Bahamanis in the first place in Deccan Further the importance of fortified cities was also raised during the Bahamani period in order to render the protection to civil population.

References :

1. Toy Sidney -- The fortified cities of India, p. 21–22.
2. Arthashashtra – Bk. II, Ch. III, 51.
3. Mate M. S. - Islamic Architecture.
   B. D. C. R. I. Vol. XXII, p. 81.
4. Toy Sidney - A History of Fortification, p. 120.
5. Cambridge History of India, Vol. III, p. 590.
6. Arnold Thomas - The Legacy of Muslims -- p. 169.
7. Ibid - p. 169.
8. Akashbhairava Kalpa XXVI–14–15.
   Gad–Kot–Durga etc. p. 76.
   (Bendre V. S.)
9. An army of the Indian Moghuls p. 171.
10. Gad-Kot-Durg etc. p. 76

The Maratha Invasions of Malwa

(1710 – 1717 A. D.)

Dr. Prabhakar Gadre

Sitamaoo (M. P.)

1. Introduction :

This paper is based on original documents published as well as unpublished. The published documents are selected from selection from Peshwa Daftar Vol. XVII Brahmendra Swami Charitra by D. B. Parasnis. But the main thrust of the paper is on Persian Akhabarat of Farukhsiar's reign preserved at Jaipur and Marathi documents preserved in Pune Archives under the heading Shahu Daftar. The subject is already dealt with by Dr. Raghubir Singh in a paper contributed to Sardesai Commemoration volume. But his Version is singularly biased while Dr. Dighe failed to coroborate his version with Marathi documents under his authority. He also failed to understand strategical and political significance of the great Maratha drive in the classic province of Malwa.

2. The Problems of the Maratha State 1710 A. D.

When Parsoji Bhosale died in the monsoon of 1710 A. D. Rajah Shahu was left with the people of his own age. Old General Dhanaji Jadhav was no more. Neither Raybhanji Bhonsale, a trusted aviser and Balaji Vishwanath was yet to become the Peshwa. It is a fact that Shahu was recognised as a Maratha King, yet he was to become the king of the Marathas. His position at home and abroad was no mean secure. He was not recognised by the Mughal court nor by his Kolhapur cousin. Even to his partizens, he was just a viable representative of the great cause for which they had fought and won independent and they were reluctant to part with the power and the prestige they had won in the late war.

To cope with the above position the royal council seems to forege a twofold policy, consisting of offensive and defensive plans. While king's ministers devoted themselves to the domestic problem of law and order, offensive plan was entrusted to Sena Sahib Subah Kanhoji Bhosale and Khandoji Dabhade, future Senapati. They were to attack the Mughal provinces of Malwa and Gujarat to diversify the Mughal power in Deccan, either co-operatively or independently as the need may arise.

In this context the geo-political position of the province of Malwa should be reviewed.

The Mughal province of Malwa which is now merged in Madhya Pradesh, was a connecting link between the Deccan and Hindustan proper. The river Narmada formed its southern boundary. The forest of Gondwan and Bundelkhand skirted it on eastern side. Its western border intermingled with Rajputana and north-east Gujarat, while the north lay the province of Agra. On

account of its central situation, the province was looked on as an important charge. The highways of commerce and military routes to the Deccan and Gujarat passed through it and armies based on Malwa could strike Berar, Khandesh and Gujarat and to move into Deccan at ease. Therefore reduction of Malwa was a must for the defence of Deccan[1].

Malwa was not an alien territory to the Marathas. Apart from the heavy past of Rashtrakuta's and Yadava's (Jadhavs) Shivaji's visit to Agra gave a golden opportunity to the Maratha generals and diplomats to have first–hand knowledge of, and contact with the local Rajput princelings and politicians. As early as 1699 A.D. the Marathas under Krishna Savant invaded Malwa to shake the province from its myopic slumber. Parsoji Bhonsole, Nemaji Scindia and most others followed the example and made a great diversion against the occupational imperial army in Deccan.

In early years of the reign of Shahu, his forces were engaged in consolidating his position in and around 'Swaraj'. So he could do little than sending some probing expedition in Khandesh and Gujarat under Parsoji Bhonsale, but he never lost right of the importance of Malwa and "the path once opened", remarks Sir Jadunath Sarkar, "never again closed till at last in the middle of 18th century, Malwa passed into regular Maratha possession".[2]

3. Kanhoji invades Malwa :

From the earliest days Bhonsales were vying for north–ward drive. Parsoji had already acquired foot hold in the Malwa. Naturally Kanhoji followed the footstep of his worthy father. He was assisted by Chimnaji Damo-

dhar Rajadnya and one Gangaram. In early month of 1711, they crossed Narmada, besieged the town of Amzera for two weeks and exacted a fine of Rs. 25000/—, they then came to Nolaye. Sher Afgan, Naib Nazim received the news at Ujjain on 26th February and sent a small force of four thousand under Miya Khan. He himself was also prepared, the Marathas fought a battle at Nolai on 30th March, 1711. The Marathas surrounded and killed many of Miya Khan's soldiers. In a desperate measure the Khan came down from the elephant and killed many soldiers but he was captured and his follower fled to Ujjain. Exultant at the success the Marathas assaulted the city of Ujjain, defended by Sher Afgan.[3]

The Maratha invasion was not a guarded secret. Naturally they attracted imperial armies from Bundelkhand and Deccan. The Maratha army was besieging Khargon for twenty days. But Daud Khan, Naib subahdar of Deccan, made night marches and after crossing a distance of 0 koss reached Khargon. The Marathas raised the siege and dispersed in diverse direction; but a small force of two thousand under Gangaram surrendered and sought employment with the naib subah.[4]

Small band of army continued to rove in the Narmada basin and take advantage of local disturbances. Meanwhile Emperor Bahadur Shah died (17th Feb. 1712 A. D.) and his son Farrukhshiar, after defeating his rivals entered Delhi on 2nd February, 1713 A. D. The new Emperor appointed Nizam-ul-Mulk as the viceroy of Deccan. Aiwazkhan, his deputy, was appointed faujdar of Berar.[5] The Marathas took full advantage of the disturbed condition of the imperial policy. In early month of 1713 Kanhoji Bhonsale and Gangaram invaded the

province of Malwa, with a large force of 30 thousand strong. They entered through pargana of Ashta and marched toward Ujjain devastating the country around. They did not found any government and the provincial capital was undefended.[6]

Nijabat Khan, new subahdar of Malwa reached Ujjain on 6th May, employed 3000 horse and 5000 foot, in addition to his original force and proposed to march against the Marathas on 10th May, 1713. Nizam-ul-Mulk was also moving hastih to soutly as the rains were not far off.[7] The Marathas who burnt few villages near Ujjain and collected chauth everywhere, retired without giving fight to the two subahdars.[8] However, the lesson engraved on the imperial polity and there was serious thinking about the administration of Malwa. Emperor found fault with Nijabatkhan, subahdar of Malwa for his slow marches, dismissed and reappointed him for the time being.[9]

4. *The battle of Pilsude* (10th May, 1715).

These Maratha invasions, forced the new emperor to reverse the old policy of suppressing meritorious Hindus and barring them from post of responsibility. Hence after rainy season the Emperor appointed Kachhwah Raja Jai Singh to the governorship of the troubled province of Malwa. Jai Singh took two months for preparation and equal time to reach Ujjain and on his way he weaned away Chhatrasal Bundela by promising imperial pardon, and Gopal Singh Chandravat, restoring him the principality of Rampura. The Marathas, due to the Angre's invasion of their state, refrained from any noticeable raid in the ensuing winter and local rebels after one or two sharp and swift lesions were covered into submission or

went into hiding.[10]

In the rainy season Kanderao Dabhade and others surrounded Bahadurkhan but fled at the arrival of reinforcement under Nizam-ul-Mulk.[11] It seems like that Nizam-ul-Mulk made some compromise with Shahu resulting a cease fire in Deccan.[12] The new Peshwa Balaji Vishwanath had already secured recognition for the king from Kanhoji Angre and peace from Siddi of Janjira. As a term of peace, Santaji Bhonsale, an old guard, a cousin of Kanhoji was also released at the behest of Brahmendra Swami, a religious Guru of many Maratha chiefs.[13]

As the peace brought stability at home, the Marathas prepared for a mighty invasion abroad. Kanhoji Bhonsale celebrating Dashera of 1714 A. D., paid royal dues, collected arrears from Balapur and prepared his army at Malkapur.[14] The Maratha crossed Narmada near Hoshangabad. A pioneer force went towards Khargon which collected the chauth from Barwani and Dharamapuri, engaged Nizam-ul-Mulk near Burhanpur who came from Deccan to bring his family.[15]

This was the moment, Kanhoji Bhonsale and Khanderao Dabhade, were waiting for. They joined the pioneer force and swept on towards Malwa; laying Mandu and Maheshwar under contribution. The Marathas pressed for the provincial capital and they were reported near Ujjain on 21 st April.[16] They were followed by another detachment of 12 thousand over Narmada at Barwah, Akabarpur. The news of the Maratha invasion was already reported at Delhi, when the Emperor ordered Jai Singh to punish the invaders and see that the men of Chhatrasal do not oppress the people.[17]

For full month the Marathas were collecting their dues in the south-western Malwa. At last Jai Singh moved

against them. On 8th May, the Marathas received chauth of Kampel at Sadulpur (17 koss from Ujjain, 3 koss from Dhar) and Jai Singh was at Alamgirpur facing trouble due to shortage of water. His huge army consumed so much water that the people were ready to pay 50 thousand if Jai Singh left the place. But the general demanded 40 thousand then and there.[18] He reached Kampel on the same day to come closer to the Marathas who had already retired and on their way back home as if they might have heard of the approach of Nizam-ul-Mulk.[19]

Jai Singh saw an opportunity slipping out of his hand, so he hastened a forced march of 38 miles and arrived near the sight of the Maratha Camp at Pilsud, an hour before sunset. The light Maratha horse were in no position to face the imperialist. Though they made bold stand they were worsted and dispersed under the cover of darkness, abandoning their baggage. The victor allowed every man to keep for himself whatever spoils he could, take by his hand on and " everyone gained booty enough to feed him for years. "[20] When the news of the battle of Pilsud received by the Emperor Farukhshier, he expressed his thanks to the almighty for the victory.[21]

The victory was barren of any permanent results. Jai Singh did not secure any political benefit from it nor the Marathas remain out of the province. Next year saw a slight change in leadership on both sides. The Maratha replaced Kanhoji with Santaji and Jai Singh, sick of imperial politics, delegated his authority to his Dabhai Rupram, retiring to his home town Amber. Kanhoji's loyal services were rewarded by a grant of pargana Balapur and Deshmukhi vatan of five mahals which Parsoji had. " Kanhoji laboured for the growth of the

state and was eager to satisfy his master" runs the citation of the grant.[22]

5. Santaji invades

Santaji Bhonsale, who became wise by the experience of his cousin avoided the western route and fording Narmada at an eastern ferry, engaged the zamindar of Chaukigarh and from thence he advanced to Sihor and Durha.[23] Yet another force forded the Narmada at Dhonklia ferry and moved northward. The Marathas were here, there and every where and Rupram Dabhai, the deputy of the absentee governor merely closed or hid himself in the capital, leaving rest of the province to the tender mercy of the Marathas. To further their military superiority they began to establish outpost on the vantage point of Narmada from which to emerge in next season.[24]

In October, 1716, there were rumours of the Maratha preparing to invade Malwa and local officers were instructed to guard the passes. But the petty officers were helpless and unable to check.[25] In April, 1717, Khanderao Dabhade, now the Senapati, and others burst into Malwa and laid Ashta Deogarh, Sehor and several other parganas under contribution. Dabhade was joined by Santaji Bhonsale and they inflicted a severe defeat on the imperial troops that had advanced against them, capturing two prominent officers of the governor including Dabhai Rupram.[26] The people prayed and the Emperor prouded Jai Singh to defend the province,[27] but he did not go, either to Delhi or to his province. The secret reasons of Jai Singh's withdrawal were his interest in defending his pretty state from the rising of Churaman Jat. This kept him busy till the month of March, 1718 A D.[28]

The Maratha released the captives on the promises a nominal ranson of 2 lakhs at the intercession of the Mewad Divan Biharidas Pancholi.[29] The Maratha remained encamped near Kalibhit-Shivani throughout monsoon, gave taqavi and, collected revenue and continued their all activities during the rain. This was regarded very unusual.[30] The failure to defend the province from the Marathas led to the dismiss of Jai Singh and the next governor had nothing to do as the subahdar of Deccan Sayyad Husain Ali was negotiating a peaceful settlement with the Marathas, over his head and to forward negotiations, the Marathas postponed their plans for the Malwa.

6. Results of the Maratha Invasions :

Politically the Maratha invasions of the Malwa produced two effects. Firstly these invasions made a powerful diversion in favour of the Maratha state in Deccan and weakened the imperial hold on Malwa and thus given time and scope, paved the way for the rise of the Maratha rule in Malwa.

Secondly they created a sort of anarchic atmosphere in the province for about a decade. Of course, successive governors were appointed by the Emperor to rule the province but they had neither time to look after the administration nor were fit to ward off the Marathas permanently. At this stage local chiefs grew more powerful than before. The south western part of the province was more affected by the Maratha raids than the northern part.

Many local Rajput chiefs sided with the Marathas like Jaswant Singh of Chaukigarh[31] and Shiv Singh, Zamindar of Narayan, Priti Singh Rawat of Devlia Pratabgarh,

Sultan Singh Sisodia of Badnavar and descendant of Gopal Singh Chandravat of Rampura raised great hopes in the heart.[32] Arrival of a vigorous governor like Jai Singh made a great change. Rampura ruler sided wîth him while Afgan took to hiding, prominent one like Chhatrasal Bundela defected to him and hoped in his new loyalty to beat the Marathas "as the Marathas are cunning and fraudulents."[33]

The Maratha invasion was a great calamity in economic sense, but the ignorant Persian news-writer made confusion worst, when they confounded chauth, khandani and loot in a single term "plundering." In the case of chauth various instances of its payment is available. In one instance Chaudhari of Kampel. Nandlal agreed to pay chauth, sent two horses and some cash immediately and requested to spare the villages.[34] Persian letters in Mandloy Daftar shows clearly that the Mandloy paid about Rs. 25000/— by way of chauth as already agreed. The amount was discounted from the Imperial dues. Thus the Maratha made a dint at the imperial treasury, as was their aims according to Nizam-ul-Mulk.[35]

Khandani is a fine for enimical intention or activities, which is mentioned by Persian news-writer for few times. The money used to be deposited in the royal treasury of the Maratha state. Some time it was refused[36] Loot is an illegal exaction committed by camp followers. An example of a loot and its compensation is available in a Hindi Majher.[37]. In the case of illegal exaction Mughal governors were no better than their Maratha adversery. The Imperial army created great roubles at Alamgirpur due to scarcity of water. The poor villagers promîsed 50 thousand if Jai Singh left the place but the general demanded 40 thousand then and

there.[38] The Maratha invasion of 1715 A.D. was a great calamity, but when it was beaten back the victor allowed whatever spoils, one could take by his hand on and every one gained booty enough to feed them for years.[39]

The Marathas did not invade like Goths and Vandals. Parsoji Bhonsale had plan of every sarkar and pargana of Malwa and Gujarat with royal sanction.[40] This plan was renewed from time to time and the territory, rather revenue of the territory was distributed according to royal wish.[41] Within five years of their invasion, the Maratha established their permanent post and began to camp in the rains. They were so confident of their conquest that they used to give taqavi to the subjects and collected revenue without fear and thought of plundering and destroying the villages.[42]

However, the people suffered anxiety and insecurity and were not always free to pursue their own profession, therefore there was economic decline reflected in trade, commerce, industries and agriculture.[43] There was a tendency of shifting population from the localities which were ravaged during the struggle, to the safer places of the province. Thus balance of the population was disturbed. There was a curious report about the people of Akabarpur ferry, who lived in the river Narmada at the distance of 8 koss from the high way.[44]

BIBLIOGRAPHY WITH ABBREVIATIONS

A. Akh. : Additional Akhabarat (M. S. S.)

AJA Akh. : Additional Akhabarat (M. S. S.)

Dharkar Pawar : Dharkar Pawaranchya Itihasachi Sadhane.

Dighe V. G.	:	Peshwa Bajirao I & Maratha Expansion,
GSS. NHM.	:	Sardesai G. S. New History of Marathas.
ECD.	:	P. Setu Madhavrao Eighteenth Century Deccan.
Jai. Rec, Mis. (Per.)	:	Jaipur received (Persian) (M. S. S.)
JTA	:	Jaipur Transcript Akhabarat (M. S. S.)
JNS Aurangzeb	:	Jadunath Sarkar, History of Aurangzeb
JNS. HJ.	:	Jadunath Sarkar, History of Jaipur.
JR. Akh.	:	Jaipur Record Akhabarat (M. S. S.)
Parasanis D. B. B. S. C.	:	Parasnis D. B., Brahmendra Swami Charitra.
		Raghubir Sing, Malwa in transition.
S. C. V.	:	Sardesai Commemoration volume.
S. D. A.	:	Shau Daftar A series (MSS) Pune Archives.
S. P. D.	:	Sardesai G. S. (Ed. Selection from Peshwa Daftar.)

References :

1. For provincial details Dr. Raghubir Sinh's Malwa-in-Transition, pp. 2–12.
2. J. N. S. Aurangzeb, V. p. 382.
3. J. R. Akh. 26th Feb., 5 March, 23rd April, 1711 A. D. A. J. A. Akh. 28th April 1711. wrong date.
4. J. R. Akh. 17th March, 1711 A. D.
5. A. J. A. Akh. 2nd March, 1713.
6. A. J. A. Akh. 23rd May, 1713.
7. A. J. A. Akh. 10, 20, 24 May, 1713 A. D
8. A. J. A. Akh., p. 8 no date; 9th Sept. 1713 A. D.
9. A. J. A. Akh. 29th May, 1713 A. D.
10. J. N. S. H. J., pp. 163–65, Angres, a partizan of Raja's Kolhapur cousin, invaded and defeated Peshwa Moropant Pingle. G. S. S. N. H. M. II, pp. 30–31.
11. A. J. A. Akh. 7th Aug. 1714.
12. A. J. A. Akh. 24th Feb. 19th March 1715.
13. G. S. S. N. H. M. II, pp. 32-33, Parasnis D. B. B. S. C., p. 277, No. 295.
14. S. P. D. xvii, p. 92, No. 120 Date should be December 1714 A. D.
15. A. J. A. Akh. 4th Feb., 8th Feb. 1715.
16. A. J. A. Akh. 21st Apr., 1715.
17. A. J. A. Akh. 29th Apr., 16th May, 1715.
18. A. J. A. Akh. 8th May, 1715.
19. A. J. A. Akh. 5th May, 1715.
20. A. J. A. Akh. 14th May, 17 May 1715.
21. A. J. A. Akh. 6th June, 1715.
22. S. D. A. 1805, 1885, 1849.
23. A. J. A. Akh. 25th Mar., 23 May, 1716.
24. Dighe V. G. Peshwa Bajirao I & Maratha expansion, p. 91.

25. I. B. I. D,
26. Jai Rec. Misc. (Per.) II, pp. 151–152.
27. A. J. A, Akh. 1st Mar., 27th Apr., 1717. J. T. A., II, p. 160, No. 209.
28. J. N. S., H. J,, p. 173–4.
29. Jai. Rec. Misc. II pp. 189–90.
30. J. T. A., Vol. II, No. 187, 202, S. C. V., p. 70–71. A. Akh., 10th Sept. 1717.
31. A. J. A. Akh. 22nd Oct., 1712.
32. J. R. Akh., 17 Nov. 1711, A. J. A. Akh., 20 Nov., 4 Dec., 1713, J. R. Akh.; 22nd Oct. 1712, S. C. V., 64.
33. A. J. A. Letters, May 1714.
34. A. J. A. Letters 8th Feb., Akh. 5th, 15th, 20th, 29th April and May 1715 A. D.
35. Ahilya Smarika, 1976, p.p. 9–14. : P. Setu Madhav Rao E. C. D. pp. 146–147.
36. A. J. A. Akh. 8, 18 July, 1717 : A. Akh. 9–10, June 1718.
37. Dharkar Pawar, Vol. III, Part II, pp. 5–8, No. 3.
38. A. J. A. Akh. 8th May, 1715.
39. A. J. A. Akh. 14th May, 17th May, 1715.
40. S. D. A. 26203, 26209, 26210, 26211, 26657.
41. S. D. A. 141, 142, 25450.
42. J. T. A., Vol. II, No. 187, 202, A. J. A. Akh, 20th Oct. 1712.
43. A. J. A. Akh. 25th Apr. 1715; A. Akh. 30th March 1717.

Rise of Maratha Power : An Economic Perspective

Dr.. T T. Mahajan
Department of History, S.P.D.M. College,
Shirpur (425405) Dist. Dhule (Maharashtra)

The seventeenth century represents a crucial period in the history of Maharashtra. It saw the collapse of Nizamshahi and Adilshahi kingdoms in Deccan. The major event during this century is certainly the rise of political movement under Shivaji's leadership. The recent studies[1] throw light on political, social and religious circumstances which favoured the rise of Maratha power. Some of the works explain the phenomenal rise of the Marathas in the 17 th Century by referring the political events and their traditions in the past.[2] While others enable us to understand the social background to the rise of Maratha movement.[3] However, those studies certainly lack an important historical factor i. e. economic factor provoking a Hindu reaction and also the unity helping the rise of Maratha power. The importance of Shivaji's rise to power cannot be betterly realised unless the economic conditions prevailed in Maharashtra in the

16 th and at the beginning of the 17th century properly understood.

The present paper is an attempt for a clear understanding of economic background in which king Shivaji rose to power. It gives a brief survey of cconomic forces which also caused more or less the Marathas to unite and give their support to Shivaji's attempt of throwing off the Muslim yoke.

Economic Exploitation of the Hindus

To the Hindus, the Deccan Muslim rulers provided no facilities for a better economic future or brought no progress in economic fields. The economic distress of the Hindus in Deccan can be observed in the confiscation of their lands and properties by the Deccan Sultans, their exploitation in matter of oppressive taxation, and forced labour exacted from them etc. The oppressive and discriminative policy of the Sultans is taxation made the Hindus miserable and was sure to irritate the disgruntled elements in them. We find many evidences to the ruthless economic exploitation, of the Hindus by the Muslim Sultans, their officials and watandars. After the Muslim conquests, the lands and the watans of some of the Hindus in Maharashra were confiscated by the Muslims. For instance, the lands belonging to the Hindus, the inhabitants in Konkan region were captured by the newly converted Muslim communities like Arab and Habsi[4] while some of the Muslims, forcibly made the Hindus to abandon their watans[5] and by confiscating those watans they became the watandars. The property of the Hindus at Dabhol was confiscated by the Bijapuri Sultan, when they died without leaving the sons.[6] The wealth and property of a Hindu person, the son of Peda Redi was

plundeted and confiscated by the Sultan of Golkonda.[7] The inam lands of some of the Hindus were also confiscated by the State in the reign of Muhmmad Adilshah.[8] This resulted in weakening their economic position and made them poorer. Some of the Deccan Sultans exploited the distressed Hindus by making discrimination when foodgrain was sold to them. For instance, the foodgrain during the period of scarcify was sold by Government at cheaper rates only to the Muslims and not to the Hindus in the reign of Bahmani king, Sultan Muhmad.[9] The Hindus were exploited economically, by making distinction between the Hindus and the Muslims in the matter of taxation also. The Muslims enjoyed the tax and tariff concessions. Accordingly the Muslims whenever required to pay, paid the custom duty at the low rate of 2½% and the Hindus paid the tax at the higher rate[10] of 5%, Moreover, the latter had to pay 1. % as stamping duty and brokerage in addition to 5% custom duty.[11] The Government officers like hawaldar at the port also demanded for presents and forced loans as the price of his favour from the Hindu merchants.[12] The oppressive duties increased the annual income from custom duty at Bijapuri ports like Rajapur and Chaul to Rs. 24,000/- and Rs. 15,000/- respectively.[13]

The Hindus were compulsorily made to pay full taxes while the Muslims got total exemption from them.[14] The Muslim men also denied the loan to be paid by them and borrowed from a Hindu banker on the false complaint against the latter that he cursed the Muslim person or Islam.[15] This tendency certainly reduced the Hindu bankers to the brink of bankruptcy. Again if a Muslim revenue officer demanded silver from a Hindu, the latter had to give him gold with all respect and

humanity.[16] It is obvious from the above evidences that the Muslims obtained considerable concessions and economic advantages than the Hindus.

Economic Loss of Hindus :

Under the regime of Deccan Sultans, Hindus were depressed a lot economically. To the most of Hindus, the Governments of Deccan Muslims states meant serious .economic blows, paralyzing the whole Hindu society. Though the majority of the inhabitants of Deccan Muslim Kingdoms was of the Hindus, they had no voice in the governments which were dominated by the Muslim class consisting of foreign immigrants (Pardesis), the Deccanis and the Indian converts. Majority of Hindu population derived their livelihood from the agriculture, whereas all the Muslims practically depended for their livelihood on the state.[17] With few exceptions, the Hindus were employed on only subordinate or minor administrative posts and they were not given the post of governor, military commander or even a minister in the Bijapur kingdom.[18] Peasants and many other lower castes of Hindus such as Ramoshis, Berads, Kolia, Bhandaris, Mahars, Mangs etc. who served the agrarian community were excluded from high ranks and positions and were used as forced labour for constructing Government buildings and public works. It is however, not untrue that some of the Maratha nobles like Bhosales, Nimbalkars, Ghorpades, Shirkes, Mores, Mohites, Ghatges, and such others obtained power and posts of trust and responsibility at the courts of Adilshahs as well as other Deccan Sultans and acquired the jagirs.[19] The high caste men among the Hindus like Brahmins were too employed in revenue and

account departments of the states.[20] But they were a few in number. Only noble men enjoyed the life of richness, absolute power, and common people in Deccan lived a miserable life.[21] Again there was none among the Hindus who by involving in trade as well as by establishing trading contacts with neighbouring and foreign states,[22] could become prosperous, probably because of the oppressive and discriminative policy of the Sultans regarding the tax on trade. Thus, as the subjects, Hindus were the losers economically.

It is also reflected in the observations of foreign travellers who visited Deccan in the 15th and 16th centuries, that the Hindus lived in conditions of extreme poverty even during the normal period. Nikitin, a Russian merchant says that the Hindus of Deccan were all naked and barefooted.[23] Barbosa[24] who was a witness to the gloomy conditions of the Hindus in Deccan says that they went naked from waist upwards and wore small turbans on their heads. Linschoten also observed the deplorable condition of cultivating classes in Deccan.[25] The foregoing discussion tries to search out the different factors responsible for the prevalence of poverty in Deccan Muslim Kingdoms.

Factors Contributing to General Poverty of Hindus in Deccan :

The taxation policy of Adilshahi and Nizamshahi Sultans contributed to the general poverty condition of the mass of the people. The revenue assessment in Deccan Muslim kingdoms was not based on any careful calculation. It was formed out and varied from region to region,[26] hence the subjects could be oppressed to certain extent.[27] The land revenue collected by the Jagirdars was heavy which was usually half of the total produce.[28] The people suffered greatly due to exaction of the collectors of the

jagirdars.[29] Burnell also supports that the share of the state in produce of land in south India was one half of the gross produce.[30] In Nizamshahi under Malik Ambar, the rate of assessment was two fifth of the produce of government land one fourth of the yield of other land.[31] The cultivators were obliged to pay their revenue even if the land was not cultivated. They had to bear all the risks of failures and destructions of harvests.[32] In Golkanda kingdom, the government demand was one half of the agricultural produce.[33] According to Morelend, during the 16th century the revenue demand was substantially higher in the South than in North and the peasants in Deccan were probably worse than those in Mughal territory.[34] The revenue tax in the lands of jagirdars was even worse oppressive than the case of the lands of crown.[35] The watandar Deshmukh, Deshkulkarnis with the grants of lands also claimed some taxes in form of annual supply of shoes, oil, vegetable, clothes etc. from members of village society.[36] And very often they extracted more revenue than what was due from peasants,[37] and plundered their property, houses also.[38] The jagirdar of Kasba Trimbak in Sangamner Sarkar when exacted Rs.4000 the unlawful collection from the peasantry, the latter protested against his act to the king.[39] The watandars of government officials also exploited the merchants in local markets by compelling them to sell the commodities at low prices. Thus, Bahlulkhan Lodi, an amir of Bijapur brought pressure on the merchants with the help of local havaldars and purchased the articles at very cheaper rates.[40] It was therefore usual for peasants in face of such oppressiveness to give up cultivation, abandon their original locality and migrate to places where such experiences did not

occur. For example, the Hindus in the territories of jagirdars of Nizamshah suffered much on account of heavy taxation and rigorous collection and hence abandoned the pargana of Newasa and migrated to other province.[41] Likewise, the people in kasba Poona were harassed by the officer of Adilshah who confiscated their farms and destroyed their plantation and ultimately made them to abandon the territory.[42]

The poll tax like Jiziya was compulsorily collected from the Hindus in Deccan. Ali Adilshah.[43] I, and Muhmad Adilshah[44] II, forcefully made the Hindus to pay the Jiziya. Ali Adilshah II, compulsorily collected tribute and jiziya from the Hindu men and zamindars like Bhadra Naik of Bednur.[45] But the Hindus in Deccan Muslim kingdom were unable to pay the tax on account of poverty. And whenever the people were asked for jiziya, they ran away and abandoned their houses and villages.[46] The officials record show that jiziya was equivalent to 4 percent;[47] and it was annually collected at the rate varied from 12½ to 28 jitals in Adilshahi kingdom in the reign of Muhmad Adilshah.[48] According to Manucci, the Hindn rich merchants had to pay 13½ rupees, the middle class had to pay 6¼ rupees, and poor paid 3½ rupees every year. The Muslim officers who collected jiziya were offensive and insulted the Hindus when they collected the tax[49] from the latter. Thus, economically the Hindus were suppressed by the Deccan Muslim rulers.

Burden of taxation :

The peasants in addition to revenue tax gave the share of produce to the watandars in forms of their rights such as Halipatti[50], pestarpatti, and Bajepatti for their services. The Baluta dues were to be paid by every farmer

to each Balutedar.[51] Besides this, not less than fifty different types of cesses (abwabs) were prevalent.[52] Among them were included the tax on tobacco, customs[53], bhet, paiposhi[54], selbail[55], sarafipatti[56], bitto-bigar, zaṛipilgi, Jangtin, Mohimpatti[57], Zari–Imarat, Mizbani[58], Farmaishi, Faski, Nawsil Bail, etc. which were collected from the people. The tax of Ambarjaketi was also imposed on the people.[59] The rate of this tax varied from village to village. It was lower on the small village and higher on the big village.[60] War indemnity or peshkash (gifts) were other form of force-fully exactions from the peasants by the Sultans. An indemnity[61] of 18 lacs on Adilshah and 12 lacs on Nizam-shah was imposed by the Mughals in 1621, In 1624, Malikambar who agreed to pay indemnity to the Mughals want to Kandhar and collected the amount of tribute by plundering the territories as well as by forcefully exa-cting from peasants of Golkonda[62]. Mr. Lanepool, estimates that at the accession of Aurangzeb the tribute from Adilshah and Qutubshah of Deccan was about 10 crores of rupees.[63] Thus the tribute and other forcefully exactions from peasants show the exploitation of the producers by fhe Sultans. It is also obvious that the burden of taxation fell more heavily on the poor classes and the mass of people being economically suppressed, were living in the greatest poverty and distress. The heavy taxes also indicate that royal officials, watandars, who forced the peasants to cultivate the land enjoyed the fruits of production and lived at the expense of poor sections in society. The oppressiveness of officials watandars exploited the poor Hindus in all kinds of ways and coercive power of Deccan Muslim Sultans was behind that brutal exploitation.

Plunder of Wealth :

The plunder of wealth in Maharashtra made by the invaders from 13th to 17th century was notable. During the 13th century Alauddin Khilaji when attacked the rich province of Deogiri, carried off huge booty[64], consisted of 60 maunds of gold, 7 maunds of pearls, rubies, diamonds[65], thousand maunds of silver and other precious products of the Deccan. The Sultan Muhmad Khilaji of Malwa also plundered and collected the booty from Bijapuri territories in the 15th century.[66] The rich provinces in Khandesh like Nandurbar, Sultanpur etc. were plundered by the Sultan Malik Nasir[67] and Changiskhan[68] of Gujrat in the 15th and 16th century respectively, and a large booty was collected from those territories.[69] Ibrahim Adilshah[70] collected considerable booty by plundering the territories of Nizamshah in the 16th century. The Mughals also when plundered the territories in Deccan Muslim kingdom looted the houses, the property of the merchants as wells as of the common people-[71] The Mughal army under Khan Jahan when attacked Kandhar, Nanded, Solapur, Kolhapur. Junnar etc. the territories belonging to Nizamshah plundered the booty equivalent to 20 lacks in jewels, elephants etc. from those provinces in the 17th century.[72] Thus, the huge booty collected from various territories in Maharashtra by the invaders not only served as a factor adversely affecting the economic strength of the kingdom but also contributed to general poverty condition of the mass of the people.

Exhausted Agronomy and Trade :

Famines and wars were other influencial factors which exhausted the agronomy and trade of Adilshahi

and Nizamshahi kingdoms. The Deccan turned out to be the battle ground where Nizamshahi and Adilshahi armies, generals struggled not only against each other but also among their nobles. The constant wars[73] and plunder of villages by the enemy[74] not only wiped out the agricultural system and trade in Deccan but also completely shattered economic life of the people. It is obvious from the writings of the Portuguese historian, Faria-Y-Suza that the trade of South India in 1566 was declined due to the wars between Vijayanagar rulers and Deccan Muslim Sultans.[75] Likewise, the conflict between Adilshah and the Portuguese finally resulted in sacking and burning of the ports in Adilshahi kingdom and imposed restrictions on the trade between Bijapur and the Portuguese at Goa.[76] Likewise, the English attack on the port of Dabhol of Bijapur in early 17th century made the conditions insecured for trade of that port and finally resulted in the decline of Dabhol from 1620 and opened the way to the final rise of Surat.[77] The disturbed conditions in Nizamshahi kingdom also resulted in closing down the market places like Rustamabad in Mamle Chaul under Nizamshashi rule.[78] All the trade in South was at a stand due to the rivalries among the rulers in South India in the year of 1643.[79] Moreover the famines visiting the provinces in Adilshahi and Nizamshahi kingdoms at periodical intervals by damaging the agriculttral produce, caused much sufferings to the people and were also responsible for breaking down the agro-economy of the Muslim kingdoms. The famine conditions compelled many people to leave their houses in search of food elsewhere[80] on account of which numerous villages were depopulated. But it is regretting that peasants obtained no active help or famine reliefs from Deccan

Muslim rulers. For instance, during the famine year of 1630–31, Nizamshah was not at the residential place and was shifted to Aurangabad.[81] The people in his kingdom therefore believed that the natural calamities like famines were brought by the tyrannical rule of the Sultan.[82] The economic crisis thus, caused by natural calamities and wars not only ruined the agricultural production but also withheld the revenue payments. Thus, the arrears from land assessment in provinces of Ahmednagar, Khandesh, Berar, Daulatabad etc. after 1636 were considerable. The actual yield from land revenue of those provinces was only a fraction of their nominal revenue, sometimes only one-tenth of the total assessment.[83] And this seriously weakened the economic position of the Muslim states in South. In order to fill the gap between the expenditure and diminishing revenues, the Sultans, their officials, Jagirdars etc. resorted to the imposition of illegal taxes,[84] additional taxes,[85] and the plunder of houses, property[86] of peasants as well as the plunder of the Hindu temples which was one of the sources of the income of the Deccan Muslim state.[87] The arrears of revenue amount made the government officials to demand forced loans[88] and exortion of large sums from the merchants.[89] These acts no doubt added to the miserable conditions of the rayats.

Among the cottage industries, weaving industries survived in some parts of Bijapuri kingdom, ceased in the function of making of taffeties in the 17th century.[90] Because this industry was heavily taxed. The tax in kind as well as in cash was collected from the weavers.[91] As a result, many artisans in some localities left those places and went elsewhere for livelihood.[92] Likewise, the wars in the Deccan also became obstacles to such industries. In some places, the conditions of artisans became inse-

cure both for their property and life. So for want of security they ran away from the towns to other ports like Bombay for shelter and settled there[93]. The lack of large scale industries[94] and decline in agriculture and trade[95] of Deccan Muslim kingdoms ultimately resulted in devastation of back-bone of state economy.

The economic position of the people was again worsened by the corruption of government officials who harassed them in every way by indulging in evil practices. One of the important reasons for Shivaji's success to consolidate his states position in Deccan was the inability of Adilshahi Sultan to prevent corrupt practices weakening the administrative control over the state. Shivaji made some of the Bijapuri nobles favourable to him and demoralised them through bribery. This certainly contributed to his early victory in securing some of the forts and territories belonging to Bijapur.[96]

Peasants were made to work as Bitto Begari[97] or forced labour utilising for erecting public buildings, royal palaces, courts[98] etc. Many times, Bitto Begari also became obstacle to the cultivation. For the farmers working as forced labour could not cultivate their lands and those lands remained uncultivated, unwatered,[99] and thus state income was lost. The agriculture in those days remained unprogressive due to unfavourable environment as well as due to the indifferenceness of the Deccan Muslim rulers which they showed in bringing about the agrarian reforms. Moreover, the Sultans were not more intent on utilising the natural resources of the kingdom for the welfare of the people and finally those resources had been considerably depleted.[100]

Indebtedness of peasantry :

The heavy land assessment, frequent occurrence of famines caused rural indebtedness[101] and compelled many cultivators to borrow loan from the bankers usually the Shete-Mahajans.[102] Many times, the debt became double and increased beyound the paying capacity of peasants.[103] The absence of any other source of income except cultivation, the lack of production, uncertainty of rains, inefficiency of tillage technique, high rate of interest,[104] all these brought limitations on peasants ability to repay the debts. As a result their debts increase day by day and compelled them to sell their property of houses[105] and lands.[106] The indebtedness of peasantry caused many of the mto forcefully abandon their homes and villages,[107] and reduced them to beggary.

Prices, Wages and standard of living :

For attempting the description of standard of life prevailing in Maharashtra before Shivaji's rise to power, nothing like a systematic price-data is available. For the treatment of that subject, one has to depend upon the prices prevailing in other neighbouring Muslim state.[108]

Prices prevalent in Deccan Muslim kingdom			Prices prevalent in Maratha Kingdom under Shivaji.		
Grains	Weight in Maund [109]	Price per rupee.	Grains	Weight in Maund	Price per rupee.
Rice	1 to 1½[110]	,,	Rice	2½[111]	,,
Wheat	½[112]	,,	Wheat	1½[113]	,,

From those price data one can form some idea of standard of living of common people in the territory and of the period with which we are dealing. In the table on page 35, prices prevailed in Deccan Muslim kingdom are compared with those in Maratha kingdom under Shivaji.

From the above table, it appears that on the average the food prices in Deccan Muslim Kingdom were certainly higher. They were two or three times cheaper in Maratha kingdom under Shivaji than those prevailing in the Muslim kingdoms. The wages were very low.[114] If we take for granted that the cost of living in medieval India was roughly 5 takkas or 5 rupees per month,[115] then it is obvious that a person of our period whose monthly income was less than 5 rupees, could hardly get two meals a day and he had no alternative than to face starvation. Thus, the picture drawn on above rough calculations is not much different from the one drawn on the basis of the accounts of foreign travellers. The economic conditions of the people in Nizamshahi and Adilshahi kingdom was in no way better. The Deccan Mulim regimes thus marked not only by continuous wars or struggles but also by the features of economic chaos such as poverty, shadow of famines, destruction of agricultural crops, plunders of wealth, illegal exactions, oppression of peasants by the watandars and finally the starvation of the masses.

It is in these circumstances that the emergence of Shivaji to the political power must be viewed. It is beyond doubt that the poverty enabled the oppressed peasants and lower sections in society to rise and remove the yoke of exploitation, and stimulated them to give their support to Shivaji who had started building up a movement of resistance to the Deccan Muslim rulers. Thus, to some

extent, the economic forces brought the Marathas closer and created a sense of unity among them. The Marathas supported the cause of Shivaji with the desire that their economic conditions would improve under the new rule of their own king.[116] Promotion of economic prosperity[117] of the people was one of the primary motives of Shivaji. This is abundantly clear from a number of his orders[118] and instructions[119] given to the officers for avoiding illegal exactions[120] or extra more[121] from the peasants. Those official orders indicate that he was so watchful that the economic interest of the rayats should not be suffered on any account. It has often been suggested that the revolution brought about by Shivaji was primarily political and more social than economic, But a close scrutiny of the contemporary sources however suggests that the political revolution of Shivaji though primarily aimed at giving liberty, protection to his people,[122] and their religion, was motivated by the economic interests and it had some economic base,[123] formed on certain principles of economic prosperity of the subjects which lacked during the regime of the Deccan Muslim rulers.

REFERENCES AND FOOT NOTES

1. Among the recent studies, Justice M. G. Ranade's Rise of Maratha Power, Bombay, 1900, and S. K. Krishnaswami Aiyangar, " The Rise of the Maratha Power In the South, " "*Journal of Indian History* Vol. IX, Part I to III, 1930 and Shivaji and the Rise of Mahrattas, by Richard Temples and others, need special mention.

2. N, K. Behere. The Background of Maratha Renaissance In the 17th century, 1946.
3. Satish Chandra, " Social Background to the Rise of the Maratha Movement During the 17th century. In India ", *The Indian Economic and Social History Review*, X num. 3, Sept. 1973. pp. 209–217.
4. Marathyanchya Itihasachi Sadhane, V. K. Rajwade, Vol. No. I, Aitihasik Prastavana, p. 258. Also see Maharashtrachya Jivanatil Sthitiantare, by B. S. Pandit, Poona University Publication, ˙968, p. 66.
5. Ibid., It is obvious from the example of a Hindu Person namely Srikhande who lost his life in fighting with the Mulims for the Watan, but he did not leave his claim for the same Watan.
6. Ghauri, I. A., " Central Structure of the Kingdom of Bijapur ", *Islamic Culture*, XLIV, No 1 1970, p. 28.
7. Bendre V. S., Qutubshahi of Golkonda in the 17th century, 1934, p. 67.
8. Bharat Itihas Sanshodhaka Mandal Quarterly, (B. I. S. M.), June 192?, and Shejwalkar's Chhatrapati Shivaji, p. 491.
9. Cambridge History of India, Vol. III, p. 485.
10. Mirat–l–Ahmadi, Vol. I, p. 265, Also see History of India as told by its own Historians, by Elliot and Dowson, Vol VII, p. 293.
11. Pefer Floris, " His Voyage to the East Indiese, 1611–15, Ed. by W. H. Moreland, 1934, p. 14.
12. Ibid., p. 22.
13. Islamic Culture, Vol. LI, No. 1, Jan. 1977, p. 60.
14. Shivkalin Patra Sar Sangrah, (SPSS) Vol. I, nos. 155, 1187.
15. Ibid., no. 1192.
16. Lane Pool, Medieval India, p. 105.

17. Sherwani H. K. and Joshi P. M. History of Medieval Deccan, p. 399.
18. Verma D. C., History of Bijapur, p. 245.
19. Parasnis D. B., Musalmani Amdanitil Maratha Sardars, 39–43, also see Rajwade's MIS, XX.
20. Tarikh–I–Farishta, edited and translated by Briggs, (1908) Vol. I. i, 527.
21. B. I. S. M. Quarterly, Year 62, nos. 1–4. July 1983 Oct. 1983 p. 97-
22. Bharat Itihas and Sanskriti, Quarterly of Mumbai Marathi Grantha Sangrahalaya, Jan. 1976, no. 48, p. 68.
23. Moreland W. H. India at the Death of Akbar, p. 274.
24. Ibid.
25. Linschoten, I. 260–63.
26. Islamic Culture. Vol. LI. no. 3, July 1977, p. 197.
27. Islamic Culture, XLIV, no. 1, Jan. 1970, p. 28.
28. Verma D. C., op. cit., p. 233.
29. Elements of South Indian Palaeography, p. 112.
30. Grant Duff, "History of the Marathas". Vol. I., p. 497.
31. Radhesham, "The Kingdom of Ahmednagar", p. 285.
32. Andre Wink, "The Settlement of the Deccan 1600–1680, *B. I. S. M.* Quarterly 60, 1–4, 1981, pp. 48 to 50.
33. Richards J. R., Mughal Administration in Govalkonda, 1975, p. 22.
34. Moreland Op. cit., pp. 135–136.
35. Verma D. C., Op. cit.. p. 233.
36. Ghauri I. I. A., "Local Government under the Sultanates of Bijapur and Govalkonda–Haiderabad, *Islamic Culture*, Vol. LI, no. I, Jan. 1977, p. 56 and p. 64.

37. SPSS, I, letter no. 50.
38. Ibid.
39. Zakir Husain, " The Working of the Jagir System in the Deccan During the last years of Aurangzeb, *Papers on Indian History*, (cyclostyled), presented by Aligarh Muslim University In 47th Session of IHC 1986, Srinagar, p. 42. The document though belongs to the later period, it appears that the practice of illegal exaction seems to have been previously existed in Deccan since the regime of Muslim Sultans.
40. Selected Waqai Deccan, ed. Yusuf Hussain, Haiderabad, 1953, document–15, p. 18. *Islamic Culture*, Vol. LI, No. 1 Jan. 1977, p. 58.
41. SPSS, III, 2423.
42. Records of the Shivaji period, (RSP) ed. by Khobrekar, letter no. 8.
43. Basatin-us-Salatin, the work translated into Marathi and published in *Shivacharitra Vritta Sangraha*, Vol. II, B. I. S. M. publication 1939, no. 52. Also see *Islamic Culture* Vol. XLVI, no. 1, Jan. 1972, p. 51.
44. Zahiruddin Faruki, Aurangzeb and his Times, p. 154.
45. Ghauri T. A., Kingship In the Sultanates of Bijapur and Govalkonda, *Islamic Culture*, XLVI, no. 1, Jan. 1972, p. 52.
46. Islamic Culture, XLIX, no. 4, Octo. 1975, p. 228.
47. Richards J. F., Op. cit., pp. 137, 138.
48. SPSS, III, No. 2367.
49. Manucci, II, 234, also see J. F. Richards, Op. cit., p. 138.
50. Shivcharitra Sahitya (SCS), II, 173.
51. Ibid., II, 156.
52. *Islamic Culture*, Vol. XLIV, no. 1, Jan. 1970, p 28, also see Sen's Administrative System of the Marathas, pp. 82–83.

53. For the details of the taxes relating to various subjects in Adilshahi kingdom under Muhammad Adilshah, Adilshah II, and Sikandar Adilshah, see A. R. Kulkarni, "Nilanga Farmane, Ek Abhyas", *Bharatiya Itihas Ani Sanskriti*, Vol. 4 no. 15, Oct. 1967 pp. 39–47., also see Ghauri I. A., Local Government under the Sultanates of Bijapur and Govalkonda–Haiderabad," *Islamic Culture* Vol. LI, no. 1, Jan. 1977, p. 67.
54. It was a kind of Nazarpatti, to be paid by the rayat to the Sultan in a year. see Khobrekar, RSP., p. 5.
55. It was a tax levied on villages. From Mauje Baribayal in Poona Pargana under Nizamshai rule 2½ hons were collected in a year, see RSP, by Khobrekar, p. 38.
56. Tamaskar B. G., The life and work of Malik Ambar, p. 267.
57. Islamic Culture, XLIV, No. 1, 1970, p. 28.
58. Ghauri I. A., in his article, "Local Government under Sultanates of Bijapur and Govalkonda, in *Islamic Culture*, Vol. LI. No. 1, Jan. 1977, p. 76, has given list of taxes collected from cultivators. They indicate the heavy burden of taxes imposed on the masses. It was a tax to be borne by the people to meet the expenses of the guests of the state.
59. Khobrekar, op, cit., p. 34.
60. From a Small Village like Mauje Wade in Poona Pargana the tax was 20 takas and 50 takas from big the village of Bhayewadi, see Khobrekar, op. cit., pp. 34–35.
61. Masir–I–Jahangiri, by Kwaja Kamgar Hussaini, ed. by Azra Alavi, 1978, p. 333. quoted from *the papers on Indian History* (cyclostyled), presented by

Aligarh Muslim University, 47th session of IHC, Srinagar, p. 141.
62. Iqbalnama–I–Jahangiri, Mutamadkhan, Nowalkishor Lucknow, 1970, Vol. II, p. 592.
63. Gribble J. D. B., A History of the Deccan, Vol. I, London, 1896, p. 249.
64. Elliot and Dowson, op. cit., Vol. III, pp. 149–150.
65. Ferista, by Briggs, I, p. 167.
66. Sharma S. R., The Founding of Maratha Freedom, p. 62.
67. Tarikh–I–Ferista, by Briggs, Vol. II, p. 293.
68. Ibid., II, 315
69. Modak B. P., A History of the Mahomedan kingdoms in the Deccan, (1891). Vol. III, p. 76.
70. Ibid., p. 161.
71. Elliot ond Dowson, op. cit., Vol. VII, pp. 52–56.
72. Ibid., Vol. VII, p. 57.
73. SPSS, I, 332.
74. Ibid., 308–328.
75. J. D. B. Gribble, op. cit, Vol I, pp. 194–195.
76. Joshi P. M., "The Portuguese on the Deccan (Konkan) Coast, Sixteenth and Seventeenth Centuries, *Journal of Indian History* Vol. XLVI, Part–I. April–1968, No. 136, pp. 74–82.
77. Gupta A. D., A Historical Note on Dabhol, forgotten Port of Konkan, a paper (cyclostyled) presented at the U. G. C., Seminar on Konkan Society held at Poona Univ. Pune–Oct. 1984.
78. Tamaskar B. G., op. cit., p. 345.
79. Journal of Indian History IX, Part I and III, 1930, p. 188 (footnote).
80. SPSS, III, 2478.
81. Shiv Bharat Canto 8, 53–55.

82. Ibid., Canto 8, 52.
83. Nayeem M. A., " New Light on Mughal Jagirdari System, *Islamic Culture*, Vol. LIV, no. 2, April 1980, p. 95. The article pertains to the period 1653–58 of the provinces in Deccan under the *Viceroyalty* of Aurangzeb. The author in the background considerably sheds light on declined income of land revenue and financially weak position of Deccan subas including Daulatabad, Berar and Ahmednagar after 1636.
84. Zakir Husain, op. cit., p. 42.
85. Islamic Culture, XLIV, no. 1, 1970 p. 28.
86. SPSS, I, letter no. 50.
87. Verma D. C., p. cit., op. 235.
88. Peter Filoris, op. cit.,, p. 22.
89. SPSS, III, 2525.
90. Kulaba Gazetteer, p 285.
91. SPSS, III, letter no. 2687. The record shows that ¼ taka was imposed on each loom, in Bijapur kingdom under Ali Adilshah II. A wool dealer paid 5 pounds of wool per loom and one blanket per loom from a weaver, see Peshwa Daftar, XXXI, 55.
92. Kulaba Guzetteer, p. 285.
93. Ibid.
94. Itihas Ani Sanskriti Maharashtra Rajya Sahitya Mandal Quarterly, Jan. 1976, no. 48, pp. 67–68.
95. Ibid.
96. Sharma R. S., op. cit. p. 146.
97. Islamic Culture, LI, no. 1; Jan. 1977, p. 67.
98. Ferista, II, by Briggs, p. 21.
99. SCS, IX, p. 65.
100. Sherwani H. K. and Joshi P. M., op. cit., p. 405.
101. SPSS, I, 482.

102. Ibid.. I, 48`.
103. Ibid., III, 2466.
104. Asraf K. M. Life and Conditions of the People of Hindustan, p. 140.
105. SPSS, I, 329.
106. Ibid., 313.
107. Ibid., III, 2379.
108. Here the prices of necessaries in the kingdom of Govalkonda are taken into consideration. It is possible that except the famine period those prices would not have been very different than those prevailing in the Adilshahi and Nizamshahi kingdoms.
109. One maund was equal to 40 seers of those days.
110. Sherwani H. K. and Joshi P. M., op. cit., p. 475.
111. Sambhajikalin Patrasar Sangrah, B.I.S.M., Quarterly series no. 75, letter no. 32.
112. Sherwani H. K. and Joshi P. M., op. cit., p. 475.
113. Shiva Charitra Pradeep, p. 109.
114. Moreland, Op. cit., p. 269.
115. Asraf K. M., Op. cit., p. 291.
116. Sherwani H. K. and Joshi P. M., op. cit., p. 405.
117. Rajwade V. K. Op. cit., Vol. VIII, letter No. 28. It is obvious from an order which Shivaji issued in 1673 to his soldiers forbidding them from damaging the crops of peasants and also prohibiting them from taking away forcefully the grains, vegetables etc. from the cultivators.
118. Ibid. The same document contains strict warnings given to soldiers by Shivaji for not molesting the civil population and to be vigilant, " lest the people would say you are not better than the Mughals."

119. Ibid.
120. SCS, IX, 55.
121. Ibid, V, 996.
122. Rajwade V. K. Op. cit., Vol. XV, 276, SPSS, III, 2466.
123. Mahaley K. L., " Shivaji the Pragmatist, 1969, p. 58.

पृथ्वीचंद्र भोगशक्तीचे अंजनेरी ताम्रपट :

कोकण आणि पश्चिम महाराष्ट्राच्या इतिहासावर नवीन प्रकाश

डॉ. हरिहर ठोसर, एल्फिन्स्टन कॉलेज, मुंबई.

नासिकजवळील अंजनेरी इथे उपलब्ध झालेल्या दोन ताम्रपटांचे प्रथम संपादन डॉ. वत्स आणि डिस्कळकर[1] यांनी केले असून कै. म. म. मिराशी यांनी त्यांचे पुनःसंपादन केले आहे.[2] बदामीच्या चालुक्यांचा मांडलिक म्हणून कोकण आणि त्यालगतच्या पश्चिम महाराष्ट्रातील नासिक, अहमदनगर आणि पुणे जिल्ह्यांचा समावेश असलेल्या विस्तृत प्रदेशाचे शासन करणाऱ्या पृथ्वीचंद्र भोगशक्ती याचे हे शासनादेश होत. इ. स. च्या सातव्या–आठव्या शतकात या भागात होऊन गेलेल्या एका अज्ञात राजवंशाची माहिती पूर्वीच्या संपादकांनी या ताम्रपटाद्वारे प्रकाशात आणली याबाबत कुणाचेही दुमत असू शकत नाही. परंतु प्रस्तुत ताम्रपटातील मजकुराचा सूक्ष्म अभ्यास केल्यावर असे आढळून येते की, महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासाच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाच्या ठरणाऱ्या काही बाबी त्यात समाविष्ट असून त्यांच्याकडे आजवर संशोधकांचे लक्ष गेलेले दिसत नाही. प्रस्तुत लेखात अशा ऐतिहासिक महत्त्वाच्या बाबींचा विचार करण्यात येत आहे.

भोगशक्तीची ऐतिहासिकता : अंजनेरी ताम्रपटात भोगशक्तीने आपण हरिश्चंद्राचे वंशज असून सिंहवर्मनचा पुत्र व स्वामिचंद्राचा पौत्र असल्याची नोंद केली आहे. यावरून हरिश्चंद्र हा या राजघराण्याचा मूळ पुरुष असून अहमदनगर जिल्ह्याच्या अकोले तालुक्यातील हरिश्चंद्रगड ही या राजवंशाची राजधानी असावी असे मत म. म. मिराशी यांनी व्यक्त केले आहे. परंतु या हरिश्चंद्राच्या ऐतिहासिकतेची माहिती मात्र त्यांनी दिलेली नाही. भारताच्या

समकालीन इतिहासातील हरिश्चंद्राच्या नावाशी सादृश्य असलेले एकमेव नाव म्हणजे राजपुतान्यातील गुर्जर राजवंशाचा संस्थापक हरिचंद्र याचे. हा हरिचंद्र मूळचा ब्राह्मण असून इ. स. च्या सहाव्या शतकाच्या मध्यास त्याने राजस्थानातील मांडण्यपूर ऊर्फ मांडोर इथे गुर्जर वंशीय राज्याची स्थापना केली अशी माहिती त्याच्या वंशजांच्या कोरीव लेखातून आढळते. [3] या हरिचंद्राला भोगभट, कक्क, राजिल आणि दद्द असे चार पुत्र असून त्या सर्वांनी राज्ये स्थापन केल्याची माहितीही त्यात नमूद करण्यात आलेली आहे. यांपैकी तिसरा पुत्र राजिल हा राजस्थानातील मेरटा येथील व चौथा दद्द हा गुजराथेतील भडोचजवळील नन्दिपुरी येथील गुर्जरवंशीय राज्यांचे संस्थापक म्हणून इतिहासास ज्ञात आहेत. भोगभट आणि कक्क यांनी मात्र कुठे राज्य केले याची माहिती उपलब्ध झालेली नाही. हरिश्चंद्र गुर्जराचा ज्येष्ठ पुत्र भोगभट हा अंजनेरी ताम्रपटातील पृथ्वीचंद्र भोगशक्तीचा पूर्वज असून दद्दाने ज्याप्रमाणे बदामीच्या चालुक्यांच्या आधिपत्याखाली दक्षिण गुजराथेत राज्य स्थापन केले त्याप्रमाणे भोगभटाने महाराष्ट्रात केले असावे. पुढील बाबी या तर्कास पुष्टी देतात.

(१) गुर्जर वंशाचा संस्थापक हरिश्चंद्र आणि भोगशक्तीचा पूर्वज हरिश्चंद्र यांच्या नावात विलक्षण सादृश्य असून दोघांची ऐतिहासिकता कोरीव लेखातील पुराव्याद्वारे सिद्ध झालेली आहे.

(२) पूर्वजांची नावे वंशजांना देण्याची प्राचीन काळी केवळ प्रथाच नव्हती तर तसा धर्मशास्त्राचा आदेशही होता. [4] त्यामुळे कित्येक राजवंशावळींत काही नावांची अनेक वेळा पुनरुक्ती झालेली आढळते. यावरून भोगशक्तीचे नाव भोगभटाच्या नावावरून ठेवले गेले असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

(३) अंजनेरी ताम्रपटाचा काळ इ. स. ७०९–७१० असून हरिचंद्र गुर्जरचा काळ सुमारे इ. स. ५५० असा होता. याप्रमाणे हरिचंद्र आणि भोगशक्ती यांच्या संभाव्य काळाच्या दरम्यान दीड शतकाचा अवधी होता. हरिचंद्र, भोगभट, स्वामिचंद्र, सिंहवर्मन आणि भोगशक्ती अशा पाच पिढ्या या दीड शतकात होऊन गेल्या असे मानून प्रत्येक पिढीचा ३० ते ३५ वर्षांचा काळ गृहीत धरल्यास काळाच्या दृष्टीनेही हे समीकरण विसंगत ठरत नाही.

(४) एकाच वंशातील व्यक्तिनामांच्या उपपदातील समानता हे प्राचीन भारतातील नामकरण पद्धतीचे आणखी एक वैशिष्ट्य होते. 'हरिश्चंद्र' या नावातील 'चंद्र' हे उपपद या वंशातील हरिश्चंद्र, स्वामिचंद्र आणि स्वतः पृथ्वीचंद्र भोगशक्ती यांच्या नावातही आढळते ते, सर्व राजे एकाच वंशातील असल्याचेच हे द्योतक होय.

तत्कालीन राजकीय परिस्थितीही वरील तर्कास पोषक अशीच होती. ताम्रपटातील उल्लेखानुसार भोगशक्तीचा पितामह स्वामिचंद्र हा वातापी चालुक्य नरेश पहिला विक्रमादित्य याचा समकालीन असून पुरिकोकणचे राज्य त्याने स्वामिचंद्रास दिले होते. हा स्वामिचंद्र

भोगभट गुर्जराचा पुत्र होता असे मानल्यास भोगभट आणि चालुक्य सम्राट द्वितीय पुलकेशी परस्परांचे समकालीन ठरतात. या काळात गुर्जरांची एक शाखा चालुक्यांच्या अधिसत्तेखाली दक्षिण गुजराथेत राज्य करीत होती हे आपण बघितले आहेच.[५] द्वितीय पुलकेशीचा हर्षवर्धनाशी संघर्ष झाला त्या वेळी त्याचा उत्तर आणि मध्य भारतातील अनेक राजघराण्यांशी संपर्क आला होता. त्याच वेळी भोगभट हा पुलकेशीच्या सेवेत दाखल झाला असावा व पुलकेशीने त्याला महाराष्ट्रात आपला मांडलिक म्हणून नेमले असावे, या अनुमानास प्रस्तुत ताम्रपटातही आधार सापडतो. अंजनेरी ताम्रपटात भोगशक्तीने ज्या जयपूर येथील नारायण मंदिरास दिलेल्या दानाची नोंद केली होती ते भोगेश्वराने बांधले होते असा त्यात उल्लेख आहे. पूर्वीच्या संपादकांनी हा भोगेश्वर म्हणजे खुद्द भोगशक्ती असावा असे मत व्यक्त केले आहे. परंतु ते बरोबर वाटत नाही. कारण दानकर्ता भोगशक्ती मंदिराच्या निर्मात्याचा उल्लेख तृतीय पुरुषी करतो. तसेच दानाची नोंद झाली त्याच्या अगोदरही ते मंदिर अस्तित्वात होते. याचाच अर्थ असा की नारायण मंदिराचा निर्माता भोगेश्वर हा स्वतः भोगशक्ती नसून त्याचे नाव धारण करणारा त्याचा पूर्वज होता. हा पूर्वज म्हणजे भोगभट गुर्जरच असला पाहिजे. हे मान्य केल्यास भोगशक्तीच्या वंशाचा महाराष्ट्रातील शासनकाळ आणखी एका पिढीने मागे जातो.

प्रस्तुत ताम्रपटात तेजवर्मन याचा आज्ञाप्ती म्हणून उल्लेख आलेला आहे. शिवाय याच तेजवर्मन याने पहिल्या किंवा 'अ' ताम्रपटाच्या कोऱ्या पृष्ठभागावर स्वतःच्या वतीने वेगळ्या दानाचीही नोंद केली आहे. हे दानही उपरिनिर्दिष्ट जयपूर येथील नारायण मंदिरासाठीच दिलेले होते. ही नोंद अर्थातच नंतरच्या काळात करण्यात आली आहे. यावरून तेजवर्मन हा भोगशक्तीचा मुलगा आणि उत्तराधिकारी असावा असे अनुमान पूर्वीच्या संपादकांनी केले आहे, ते सयुक्तिक वाटते. वरील विवेचनाच्या अनुषंगाने महाराष्ट्रातील या गुर्जरवंशीय राजघराण्याची संपूर्ण वंशावळ पुढील प्रमाणे देता येईल.

हरिचंद्र गुर्जर ऊर्फ हरिश्चंद्र

- भोगभट ऊर्फ भोगेश्वर
  - स्वामिचंद्र
    - सिंहवर्मन ऊर्फ सिंहवर्मराज
      - पृथ्वीचंद्र ऊर्फ भोगशक्ती
        - तेजवर्मन ऊर्फ तेजवर्मराज
- कक्क
- राजिल
  - (मेरटा येथील गुर्जर)
- दद्द
  - (नन्दिपुरी येथील गुर्जर)

प्रस्तुत ताम्रपटात भोगशक्तीच्या राज्याचा 'पुरिकोंकण १४०००' असा उल्लेख करण्यात आलेला आहे. इतर कोरीव लेखांत उत्तर कोंकणचा १४०० व दक्षिण कोंकणचा ९०० या संख्यासह उल्लेख आढळतो.[६] यावरून भोगशक्तीच्या अंमलाखाली दोन्ही कोंकण आणि त्यालगतच्या पश्चिम महाराष्ट्रातील नासिक, नगर आणि पुणे इत्यादी जिल्ह्यांचा संलग्न प्रदेश समाविष्ट असावा असे दिसते. नासिक जिल्ह्यात उपलब्ध झालेल्या काही ताम्रपटांवरून चालुक्य विक्रमादित्याने आपला भाऊ धराश्रय जयसिंह याची नेमणूक नासिक-कोंकण व दक्षिण गुजरात या प्रदेशाचा शासक म्हणून केली होती.[७] तोच प्रदेश भोगशक्तीच्या अंमलाखाली कसा आला असा प्रश्न विचारला जाऊ शकतो. कदाचित प्रारंभी भोगशक्तीच्या पूर्वजांकडे सह्याद्रीच्या पूर्वेकडील प्रदेश असावा व सातव्या शतकाच्या अखेरीस त्यात कोंकणचा समावेश केला गेला असावा. कारण यानंतरच्या काळातील धराश्रय जयसिंहाच्या वंशजांचे ताम्रपट प्रामुख्याने गुजराथेत सापडले आहेत. यावरून पश्चिम महाराष्ट्र आणि कोंकणचा समावेश असलेल्या विस्तृत प्रदेशावर भोगशक्तीच्या वंशाची सत्ता होती हे स्पष्ट होते. प्रस्तुत ताम्रपटातील स्थलनामावरूनही त्यास पुष्टी मिळते.

म. म. मिराशी यांच्या मते अहमदनगर जिल्ह्यातील हरिश्चंद्रगड ही या राजवंशाची राजधानी असावी. वत्स आणि डिस्कळकरांनी अंजनेरी ताम्रपटात उल्लेखिलेले जयपूर हे भोगशक्तीच्या राजधानीचे ठिकाण असल्याचे मत मांडले आहे. डॉ. के. व्ही. रमेश कोंकणातील पुरी हीच त्याची राजधानी मानतात.[८] यापैकी जयपूर ही राजधानी असण्यापेक्षा धार्मिक क्षेत्र असण्याचीच अधिक शक्यता आहे हे पुढील विवेचनावरून स्पष्ट होईलच. तेव्हा प्रारंभीच्या काळी हरिश्चंद्रगड व या राज्यात कोंकणचा समावेश झाल्यावर पुरी अशा विविध काळातील या दोन राजधान्या असाव्यात.

अंजनेरी येथील दोन्ही ताम्रपटांत मिळून २५ ते ३० स्थलनामांची नोंद आढळते. त्यांच्या निश्चितीसाठी चतुःसीमा किंवा इतर सहाय्यभूत उरणारी माहिती त्यात नाही. त्यामुळे केवळ नामसादृश्य व इतर उपोद्बलक पुराव्यांच्या सहाय्यानेच त्यांचे आजचे पर्याय शोधावे लागतील. पूर्वीच्या संपादकांनी काही स्थलांची निश्चिती करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु त्यात त्यांना फारसे यश लाभले नाही. सर्वच स्थलनामांचा विचार करावयाचा झाल्यास त्यासाठी एक स्वतंत्र शोधनिबंध लिहावा लागेल. म्हणून प्राचीन महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासाच्या दृष्टीने अतीव महत्त्वपूर्ण असणाऱ्या स्थलांच्या निश्चिती याचा विचार या लेखात करण्यात येत आहे.

जयपूर म्हणजे खंडोबाची जेजुरी :

अंजनेरी ताम्रपटाच्या पहिल्या किंवा 'अ' ताम्रपटाचा मुख्य आशय म्हणजे भोगशक्तीने जयपूर येथे भोगेश्वराने स्थापन केलेल्या नारायण मंदिरास राज्यातील विविध भागांतील गावांच्या करातून प्राप्त होणाऱ्या द्रव्यातून दिलेल्या दानांची नोंद होय. याशिवाय पहिल्या

संचाच्या पृष्ठभागावर तेजवर्मन याने जे पुरवणी दानपत्र कोरविले आहे त्यातील दानही जयपूर येथील वरील नारायण मंदिरासच होते. यावरून त्या काळी जयपूर हे एक धार्मिक क्षेत्र असल्याचे दिसते. वत्स आणि डिस्कळकर यांनी जयपूर ही भोगशक्तीची राजधानी असून त्याचे समीकरण अंजनेरीच्या पश्चिमेस असलेल्या जव्हार बु॥ या गावाशी केले आहे जे अर्थातच बरोबर वाटत नाही. कारण प्रस्तुत ताम्रपटात जयपूर येथील नारायण मंदिराशिवाय इतरही अनेक मंदिरे असल्याची नोंद आढळते. विशेष म्हणजे जयपूर येथे प्रतिवर्षी होणाऱ्या मार्गशीर्ष मासातील यात्रा उत्सवाचे सविस्तर वर्णन त्यात करण्यात आलेले आहे. या यात्रोत्सवाच्या व्यवस्थेसाठी जयपूर येथील दहा प्रमुख व्यापाऱ्यांची एक समिती नेमण्यात आली होती. जयपूर येथील देवस्थानांची सर्व व्यवस्थाही या समितीकडे सोपविण्यात आली होती. नारायण मंदिरासाठी दिलेल्या दानाव्यतिरिक्त यात्रोत्सवाच्या खर्चासाठी भोगशक्तीने जयपूर येथील वणिकश्रेणीकडे विशिष्ट रक्कम कायमची ठेव म्हणून ठेवली होती. यावरून स्पष्ट होते की जयपूर हे केवळ धार्मिक क्षेत्रच नसून ती एक व्यापारी पेठही होती. तेव्हा गत काळातील वैभवाच्या काही तरी खाणाखुणा तसेच मार्गशीर्षातील यात्रोत्सवाची परंपरा जयपूरचा वारसा सांगणाऱ्या गावी आजही असल्याच पाहिजेत. नासिक जिल्ह्यातील जव्हार इथे यापैकी कशाचेही अस्तित्व आज जाणवत नाही. तसेच भाषिक दृष्ट्याही जयपूरचे जव्हार हे आजचे नाव सयुक्तिक वाटत नाही. सबब जयपूर म्हणजे जव्हार हे समीकरण बरोबर नाही.

ताम्रपटातील जयपूरच्या वर्णनाशी तंतोतंत जुळणारे आणि भाषिक दृष्ट्याही जयपूरशी जवळीक असणारे एकमेव स्थान म्हणजे पुण्याजवळील खण्डोबाची जेजुरी. महाराष्ट्रातील एक प्रमुख दैवत खण्डोबा किंवा मल्हारी याचे हे मुख्य पीठ होय. विशेष म्हणजे अद्यापही प्रतिवर्षी मार्गशीर्ष शुक्ल पक्षात चंपाषष्ठीच्या वेळेस येथे वार्षिकोत्सव होत असून त्या वेळी फार मोठी यात्रा इथे भरते. केवळ महाराष्ट्रातूनच नव्हे तर आंध्रप्रदेश आणि कर्नाटकातूनही इथे यात्रेसाठी भक्त येतात. जेजुरी ही एक व्यापारी पेठ असून गेल्या शतकातच इथे नगरपालिका स्थापन करण्यात आली. अनेक मंदिरांनी गजबजलेले हे नगर उंच टेकडीवर वसले असून एक प्राचीन धार्मिक क्षेत्र असल्याचे सकृद्दर्शनीच जाणवते.[९] भाषिकदृष्ट्याही जेजुरी हे 'जयपुरी' या संस्कृत नामाचे त्यातील दुसऱ्या 'य' चे 'ज' मध्ये रूपांतर होऊन आणि 'प' चा लोप होऊन झालेले आजचे मराठी रूप होय. खुद्द जेजुरी येथे चालुक्य विनयादित्याच्या काळातील ताम्रपट सापडला आहे.[१०] तसेच याच काळातील जळगाव जिल्ह्यातील मुंदखेड इथे सापडलेल्या सेंद्रक जयशक्तीच्या ताम्रपटात ज्या 'जयपूरद्वारी' नगराचा उल्लेख आलेला आहे तोही जेजुरीचाच असला पाहिजे.[११] कै. मिराशी यांनी 'जयपुरद्वारी'चे समीकरण नासिक जिल्हातील नांदगाव जवळील जेऊरसी केले आहे. भाषिक दृष्ट्या ते बरोबर वाटत असले तरी आजचे जेऊर चालुक्य काळात महत्त्वाचे ठिकाण असल्याचे जाणवत नाही. मुंदखेडे ताम्रपट दिला तेव्हा राजाचा मुक्काम 'जयपुर-

द्वारी' इथे होता. यावरून त्या काळी हे एकतर राजकीय किंवा धार्मिक महत्त्व असलेले ठिकाण होते हे स्पष्ट होते. त्यामुळे हे वर्णनही जेजुरीसच अधिक लागू पडते.

कै. श्री. ग. ह. खरे यांच्या मते खण्डोबा किंवा मल्लारी हे दैवत शिव आणि सूर्य देवतांच्या एकरूपत्वातून निर्माण झाले आहे.[१२] केवळ 'खण्डोबा' या नावाचा विचार केल्यास मात्र त्याचे सान्निध्य शिवपुत्र स्कंद–कार्तिकेय याच्याशी जाणवते. बदामी चालुक्यांच्या बहुतेक ताम्र–शिलाशासनात चालुक्य वंशाचे परिरक्षण करणारी देवता म्हणून कार्तिकेयाची महती गायिलेली आहे. भोगशक्ती हा चालुक्यांचा मांडलिक होता. त्यामुळे त्याच्या काळात महाराष्ट्रात या देवतेस विशेष महत्त्व प्राप्त झाले असावे. जयपूर इथे नारायण मंदिराखेरीज इतरही देवालये असल्याची नोंद अंजनेरी ताम्रपटात आलेली आहेच. त्यात स्कंद–कार्तिकेयाचेही असणे असंभवनीय नाही. नारायण मंदिरात सातव्या शतकात सुरू झालेला मार्गशीर्षातील यात्रा उत्सव इतर मंदिरांबरोबर यातही होत असावा. खण्डोबा दैवताच्या वाढत्या लोकप्रियतेबरोबर मूळचा नारायण मंदिरातील हा उत्सव त्याचाच गणला जाऊ लागला व चंपाषष्ठीच्या रूपाने महाराष्ट्रभर पसरला असे दिसते. वत्स आणि डिस्कळकरांनी का. ना. दीक्षित यांचा हवाला देऊन महाराष्ट्रातील या चंपाषष्ठी उत्सवाचा उल्लेख केला आहे. परंतु जेजुरीशी आणि खण्डोबाशी असलेल्या त्याच्या संबंधावर मात्र त्यांनी भाष्य केलेले नाही. अशा रीतीने महाराष्ट्रातील एक प्रमुख दैवत खण्डोबा, त्याचे मुख्य पीठ जेजुरी आणि त्याचा मुख्य वार्षिक उत्सव चंपाषष्ठी यांची प्राचीनता इ. स. च्या सातव्या शतकापर्यंत सिद्ध होते. त्यामुळे प्राचीन महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासाच्या दृष्टीने एक अतिशय महत्त्वाचे अव्वल दर्जाचे साधन म्हणून अंजनेरी ताम्रपटाचा उल्लेख करावा लागेल.

चंद्रपुरी म्हणजे प्राचीन कोंकणची राजधानी पुरी :

अंजनेरी ताम्रपटांचा दुसरा किंवा 'ब' या नावाने ओळखला जाणारा संच हा एक अनन्यसाधारण कोरीव लेख होय. कारण सर्वसामान्य कोरीव लेखात प्रामुख्याने आढळणाऱ्या केवळ दानाची नोंद यात नाही; तर उद्ध्वस्त झालेल्या दोन नगरांची पुनर्वसती हा त्याचा मुख्य विषय होय. ही नगरे म्हणजे चन्द्रपुरी आणि समगिरिपट्टण. बहुधा परकीय आक्रमणामुळे ही नगरे उद्ध्वस्त झाली व त्यामुळे तेथील रहिवासी आणि व्यापाऱ्यांनी इतरत्र स्थलान्तर केले होते. त्या सर्वांना या नगरात परत वसवून तेथील नागरी जीवन व्यापार–उदीम पूर्ववत करण्यासाठी भोगशक्तीने काही खास सवलती जाहीर केल्या आणि व त्यांची नोंद प्रस्तुत ताम्रशासनात केली. त्या सवलती अशा–

(१) चंद्रपुरी आणि समगिरिपट्टण तसेच त्यांच्या वाड्या किंवा उपनगरे असलेल्या अंबयूपल्लिका, सवानेयपल्लिका, मोरेयपल्लिका आणि कंसारिपल्लिका यांचे पुनर्वसतीकरण करून या नगरांची पूर्ववत भरभराट होण्याच्या दृष्टीने एक विशेष निगम स्थापन करण्यात

येऊन त्यांचे संचालन आणि प्रशासन एल आणि कर्पूर नामक व्यापाऱ्यांच्याकडे सोपविण्यात आले.

(२) या नगरात स्थायिक होणाऱ्या व्यापाऱ्यांना राज्यभर आयातशुल्कमुक्तता बहाल करण्यात आली.

(३) नावारस मालमत्तेच्या जप्तीविषयीचे नियम इथे वसती करणाऱ्या नागरिकांच्या बाबतीत शिथिल करण्यात आले. याचा अर्थ असा की गावे सोडून गेलेल्या परत येणाऱ्या लोकांच्या मालमत्ता त्यांना परत देण्यात आल्या; किंवा जे लोक परत आले नाहीत त्यांच्या मालमत्ता नव्याने स्थायिक होणाऱ्या इतर लोकांना देण्यात आल्या.

(४) येथील व्यापाऱ्यांना इतर ठिकाणच्या व्यापाऱ्यांकडून विशेष शुल्क गोळा करण्याचा अधिकार देण्यात आला.

वरील तरतुदी प्राचीन भारतातील आर्थिक प्रशासन व्यवस्थेवर नवा प्रकाश तर टाकतातच; शिवाय त्यावरून चंद्रपुरी आणि समगिरिपट्टण ही एकेकाळी समृद्ध अशी व्यापार–उदिमाची केंद्रे होती हेही स्पष्ट होते. तसेच ताम्रपटातील त्यांच्या एकत्र उल्लेखावरून व त्यांच्या प्रशासनव्यवस्थेच्या समान तरतुदीवरून ती जुळी किंवा परस्परांच्या अगदी जवळ असलेली नगरे जाणवतात.

पूर्वीच्या संपादकांनी समगिरिपट्टणची निश्चिती केलेली नाही. चंद्रपुरी म्हणजे अंजनेरी जवळील ‘ चंद्रयांची भेट ’ हे गाव असावे असे त्यांनी सुचविले आहे. परंतु ही निश्चिती बरोबर नाही. कारण या गावाचे नाव ‘ भेट ’ असे असून त्या नावाच्या इतर गावापासून त्याचे वेगळेपण दाखविण्यासाठी ‘ चंद्रयांची ’ (म्हणजे तेथे राहणाऱ्या ‘ चंद्रे ’ आडनावाच्या लोकांची) हे पूर्वपद त्याला जोडण्यात आले आहे. तसेच ताम्रपटातील वर्णनाप्रमाणे व्यापारउदिमाचे केंद्र म्हणून प्राचीन काळातील वैभवाचा लवलेशही इथे आढळत नाही. त्यामुळे या स्थलनामाच्या निश्चितीसाठी त्यांचा इतर कोरीव लेखातील उल्लेख विचारात घेऊन त्यानुसार मार्ग शोधावा लागेल.

बदामी चालुक्य नरेश विजयादित्य याच्या याच काळातील निर्गुण्डी किंवा बोपगाव ताम्रपटांत ‘ समगिरी ’ या विषयविभागाचे मुख्यालय म्हणून उल्लेख आलेला आहे.[१३] समगिरी आणि अंजनेरी ताम्रपटातील समगिरिपट्टण एकच होत. विजयादित्याच्या बोपगाव ताम्रपटाचे प्राप्तिस्थल पुणे जिल्ह्यातील पुरंदर किल्ल्याजवळ असल्याच्या आधारावर समगिरी हे पुरंदरचे प्राचीन नाव असावे असे मत व्यक्त करण्यात आले आहे. परंतु भाषिक दृष्ट्या तर ते सुतराम शक्य नाहीच; शिवाय अंजनेरी ताम्रपटातील वर्णनाप्रमाणे पुरंदर हे त्या काळी व्यापारी केंद्र असल्याची त्याची ख्याती नाही. तसेच पुरंदरजवळ चंद्रपुरीचा वारसा बाळगणारे ठिकाण अस्तित्वात नाही. त्यामुळे ही दोन्ही स्थाने इतरत्र असण्याचीच शक्यता आहे.

‘ चंद्रपूर ’ हे स्थलनाम शिलाहार अपराजिताच्या मुरुड–जंजिरा ताम्रपटात नमूद

करण्यात आले आहे. त्याची निश्चिती गोव्यातील चांदोरशी करण्यात आली आहे.[१४] परंतु ती बरोबर नाही. कारण अपराजित हा उत्तर कोंकणचा शासक असून दक्षिण कोंकण व गोवा त्या काळी शिलाहार वंशाच्या दुसऱ्या शाखेच्या अंमलाखाली होते. त्यामुळे मुरुड–जंजिरा ताम्रपटातील ‘ चंद्रपूर ’ हे उत्तर कोंकणातच असले पाहिजे.

दक्षिण कोंकणावर राज्य करणाऱ्या शिलाहार राजांच्या पट्टणकुडी[१५] आणि खारेपाटण[१६] ताम्रपटातही ‘ चंद्रपूर ’ किंवा ‘ चंद्रमण्डला ’चा उल्लेख आलेला आहे. या वंशातील अय्यपराज आणि भीम यांनी जिंकलेल्या प्रदेशांच्या संदर्भात तो आलेला असल्यामुळे ‘ चंद्रपूर ’ हे त्यांच्या राज्यात म्हणजे दक्षिण कोंकणात किंवा गोव्यात नव्हते हे सिद्ध होते, विशेष म्हणजे खारेपाटण ताम्रपटात ‘ चंद्रपूर ’ आणि येमूल्य (चौल बंदर जिल्हा रायगड) ही परराज्यातील बंदरे असल्याचे वर्णन आलेले आहे. यावरून ‘ चंद्रपूर ’ हे पश्चिम किनारपट्टीवरील बंदर असून ते चौलच्या आसपास असल्याची अतिशय महत्त्वाची माहिती मिळते.

इ. स. च्या सातव्या शतकात कोंकणवर बदामी चालुक्यांची सत्ता प्रस्थापित होण्यापूर्वी मौर्यांचे राज्य होते. उत्तर कोंकणात पुरी येथे त्यांची राजधानी होती. ‘ अपर जलधेर्लक्ष्मी ’ असे तिचे वर्णन पुलकेशीच्या ऐहोळे शिलालेखात आले आहे.[१७] शिलाहारांच्या ताम्रपटातील चौल जवळील चंद्रपूर, अंजनेरी ताम्रपटांतील चंद्रपुरी आणि मौर्यांची उत्तर कोंकणातील राजधानी पुरी हे एकाच नगराचे वेगवेगळे उल्लेख आहेत या निष्कर्षाप्रत यावे लागते. कारण चालुक्य सम्राट द्वितीय पुलकेशी याने घनघोर नाविक युद्ध करून पुरी जिंकली व मौर्य सत्ता कोंकणातून नामशेष केल्याचे सविस्तर वर्णन त्याच्या ऐहोळे शिलालेखात रविकीर्तीने केले आहे. या युद्धातील विध्वंसता पश्चिमसागर लक्ष्मी असलेली पुरी उद्ध्वस्त झाली. कालांतराने पुलकेशीच्या उत्तराधिकाऱ्यांच्या काळात कोंकण भोगशक्तीच्या अंमलाखाली आला व पुरी किंवा चंद्रपुरीचे पश्चिमसागरावरील महत्त्वाचे स्थान लक्षात घेऊन त्याने उजाड झालेल्या या बंदराचे पुनर्वसतीकरण केले व अतिशय महत्त्वाची बाब म्हणून अंजनेरी ताम्रशासनात त्याची नोंद करून ठेवली. कोरीव लेखातील वर्णन आणि समकालीन राजकीय घटना यांच्यातील सुसंगतीवरून पुरी, चंद्रपुरी आणि चंद्रपूर हे एकच होत यांविषयी संशय उरत नाही.

अंजनेरी ताम्रपटातील चंद्रपुरी म्हणजे उत्तर कोंकणची राजधानी पुरी होय या निष्कर्षाप्रत आपण आलो. परंतु ही पुरी नेमकी कुठे होती याविषयी संशोधकांत एकवाक्यता नाही. आज बृहन्मुंबईत समाविष्ट असलेले अंधेरीतील मरोळ,[१८] मुंबईजवळील घारापुरी किंवा एलेफंटा बेट[१९] आणि रायगड जिल्ह्यातील दण्डराजापुरी हे विविध संशोधकांनी सुचविलेले पुरीचे आजचे विविध पर्याय होत. अंजनेरी ताम्रपटात पुरीचा चंद्रपुरी म्हणून करण्यात आलेला उल्लेख पुरी म्हणजे घारापुरी किंवा एलेफंटा बेटच होय हे निःसंशय सिद्ध करतो. कारण मध्ययुगीन पोर्तुगीज साधनात या बेटाचा उल्लेख (The Island of Pori) असा

करण्यात आलेला आहे.[२१] यावरून पुरी म्हणजे घारापुरीच होय हे सिद्ध होते. स्थानिक परंपरेनुसार या बेटाचे जुने नाव 'संतपूर' असे होते.[२२] १० व्या शतकातील अरब खलाश्यांच्या वर्णनात भडोचच्या दक्षिणेस असलेल्या पश्चिम किनाऱ्यावरील 'संदबूर' या बंदराचे वारंवार उल्लेख आढळतात.[२३] इद्रिसीच्या वृत्तान्तानुसार 'संदबूर' हे या परिसरातील प्रमुख व्यापारी बंदर असून उत्कृष्ट इमारती आणि भव्य बाजारपेठांनी गजबजलेले असे. या बंदरात जहाजे नेहमी नांगरून पडलेली असत. 'संदबूर' आणि घारापुरीचे जुने नाव 'संतपूर' हे उपरिनिर्दिष्ट कोरीव लेखातील चंद्रपूर किंवा चंद्रपुरीची भ्रष्ट रूपे होत. यावरून पुरी किंवा चंद्रपुरी म्हणजे घारापुरीच होय हे निर्विवाद सिद्ध होते. मरोळ किंवा दण्डराजपुरीचे प्राचीन काळातील नाव चंद्रपुरी असल्याची परंपरा नाही. ऐहोळे शिलालेखात पुलकेशीने पुरी जिंकण्यासाठी शेकडो युद्धनौकांचा वापर केल्याची नोंद आहे. यावरून मौर्यांची राजधानी पुरी ही कोंकणच्या मुख्य भूभागापासून अलग व खोल समुद्रात होती हे ध्वनित होते. कोंकणच्या किनारपट्टीवरील सर्व बेटांत केवळ घारापुरीची भौगोलिक स्थितीच त्या वर्णनाशी जुळणारी आहे.

या निश्चितीस जे संशोधक आक्षेप घेतात त्यांच्या मते घारापुरी हे मुख्य भूभागापासून दूर व दुर्गम अशा ठिकाणी असल्यामुळे तसेच वसतीच्या दृष्टीने गैरसोयीचे असल्यामुळे इथे राजधानी असण्याची शक्यता फार कमी होय. या आक्षेपाचे मुख्य कारण म्हणजे आज या बेटावर जाण्यासाठी मुंबईतील गेटवे ऑफ इंडियाच्या धक्क्यापासून १२ कि. मी. अंतर कापून जावे लागते. परंतु त्या काळी उरणजवळील न्हावा-शेवा बंदरातून या बेटावर येण्याचा मार्ग होता. हे अंतर अवघ्या ३–४ कि. मी. एवढे आहे. त्यामुळे हे बेट दुर्गम दूर अंतरावर होते या म्हणण्यात तथ्य नाही. तसेच या ठिकाणी आज तर वसती आहेच; परंतु इ. स. च्या दुसऱ्या शतकातील अवशेष व लेणी इथे आहेत. प्राचीन काळातील भव्य इमारतींचे अवशेष बेटावर ठिकठिकाणी आजही आढळतात. समुद्र मागे हटविण्यासाठी भरती घालण्याच्या कामात येथील बरेच अवशेष नष्ट झाले आहेत.

सर्वांत महत्त्वाची बाब म्हणजे सध्या घारापुरीच्या समोर कोंकणच्या मुख्य भूमीवर न्हावा-शेवा इथे मुंबईस पर्यायी ठरणारे अद्ययावत बंदर उभारण्यात येत आहे. यावरून घारापुरीचा सागरी परिसर उत्कृष्ट बंदरासाठी किती आणि कसा योग्य होता हे वेगळे सिद्ध करण्याची आवश्यकता नाही. यावरून कोंकणची या प्राचीन काळातील राजधानी पुरी आणि अंजनेरी ताम्रपटातील चंद्रपुरी म्हणजे घारापुरीच होय हा निष्कर्ष निघतो.

पुरीचे चंद्रपूर किंवा चंद्रपुरी हे नाव कोंकणातील मौर्यांच्या शासनकाळातील असावे. कारण मौर्यांचा मूळ पुरुष चंद्रगुप्त होता. तसेच चंद्रवर्मन या नावाचा राजा कोंकणातील मौर्य घराण्यात होऊन गेल्याची माहितीही त्याच्या गोवा ताम्रपटावरून मिळते.[२४] किंबहुना, असेही म्हणता येईल की या बेटाचे मूळ नाव 'पुरी' असून कोंकणातील विविध राजवटींत या राजधानीस विविध पूर्व किंवा उपपदे जोडण्यात आली. मौर्यांच्या नंतर कोंकणवर

बदामीच्या चालुक्यांची सत्ता प्रस्थापित झाली. चालुक्य मंगलरस याच्या शासनकाळात त्याची राजधानी मंगलापुरी होती.[२५] म. म. मिराशींनी मंगलापुरीची निश्चिती ठाणे जिल्ह्यातील मागाठाणशी केली आहे. त्याऐवजी ते पुरी किंवा चंद्रपुरीचे मंगलरसाच्या कारकीर्दीतील तात्पुरते नामान्तर असण्याचीच अधिक शक्यता आहे. शिलाहार काळातील कोरीव लेखांत तिचा 'श्रीपूर' किंवा 'श्रीपुरी' म्हणून उल्लेख आढळतो.[२६] कोंकणच्य या प्राचीन राजधानीचे नाव या प्रदेशाशी कायमचे जोडले गेले होते. त्यामुळे बऱ्याच कोरीव लेखात केवळ 'कोंकण' या देशनामाऐवजी 'पुरिकोंकण' असा उल्लेख आढळतो. शिलाहार काळात तर 'पुरी' म्हणजे उत्तर कोंकण असे समीकरण रूढ झाले होते. चिनी प्रवाशी युवान च्वांग याच्या वर्णनातील 'कोंकणपूर' म्हणजे पुरीच असली पाहिजे.[२७]

पुरीच्या विविध काळातील या पूर्व किंवा उपपदावरून असे वाटते की मौर्यांच्या पूर्वी कोंकणचे सत्ताधीश असलेल्या त्रैकूटकांची राजधानी अनिरुद्धपुरी म्हणजे पुरी किंवा घारापुरीच असली पाहिजे. कारण ही अनिरुद्धपुरी नक्की कुठे होती याचा अद्याप शोध लागलेला नाही. त्रैकूटकांचे दोन ताम्रपट गुजराथेतील सुरत जिल्ह्यात सापडल्याच्या आधारावर अनिरुद्धपुरी ही सुरत जिल्ह्यात बारडोलीजवळ कुठेतरी असावी असे मत काही संशोधकांनी व्यक्त केले आहे.[२८] परंतु या नावाशी सादृश्य असणारे स्थलनाम दाखविले गेले नसल्यामुळे हे मत ग्राह्य मानता येत नाही. संख्येचाच विचार करायचा झाल्यास त्रैकूटकांच्या एकूण पाच प्रसिद्ध झालेल्या ताम्रपटांपैकी तीन कोंकणात व दोन गुजराथेत सापडले आहेत.[२९] शिवाय त्यांच्या ताम्रपटात त्रैकूटक हे 'अपरान्तादि' देशाचे म्हणजे प्रामुख्याने कोंकणचे अधिपती असल्याची आवर्जून नोंद करण्यात आलेली आहे. त्यांचे उत्तराधिकारी मौर्य यांच्या काळात असलेली पुरी हीच त्यांची राजधानी असली पाहिजे. घारापुरीशी संबंधित ज्या अनेक आख्यायिका प्रचलित आहेत त्यांतील एक पुरी म्हणजे अनिरुद्धपुरी असल्याचे सूचित करते.[३०] या आख्यायिकेनुसार घारापुरी ही पूर्वी बाणासुराची राजधानी होती. त्याची कन्या उषा हिचा विवाह द्वारकेचा राजकुमार आणि कृष्णाचा नातू अनिरुद्ध याच्याशी इथे झाला होता. एरव्ही आख्यायिकांना इतिहासाचे साधन म्हणून महत्त्व दिले जात नाही. परंतु या बेटाचा 'अनिरुद्ध' या नावाशी केव्हा तरी संबंध आला होता हे त्यावरून ध्वनित होते. त्रैकूटक काळातील अनिरुद्धपुरी हे नाव पुढे बदलण्यात येऊनही त्याची स्मृती या आख्यायिकेच्या रूपाने रूढ झाली असे दिसते.

चंद्रपुरी आणि समगिरिपट्टण ही नगरे जुळी किंवा एकमेकांच्या अगदी जवळ असल्याचे अंजनेरी ताम्रपटातील त्यांच्याविषयीच्या वर्णनावरून जाणवते. चंद्रपुरी हे सागरी बंदर होते हेही स्पष्ट झाले आहे. 'पट्टण' या उपपदावरून समगिरी हेही बंदर असल्याचे जाणवते. कारण इतरत्र 'पट्टण' पदान्त स्थलनामे नदी किंवा समुद्रावरील बंदरे असल्याची कित्येक उदाहरणे कोरीव लेखात आढळतात. घारापुरी बेटाच्या पूर्वेस मुख्य भूभागावर जे शेवा बंदर आहे ते अंजनेरी ताम्रपटातील समगिरिपट्टण असण्याची शक्यता आहे. कारण

ते घारापुरीपासून जवळ तर आहेच; शिवाय बोपगाव आणि अंजनेरी ताम्रपटातील समगिरीच्या जवळ दाखविलेली स्थलनामे घारापुरी-शेवा-उरण परिसरात अस्तित्वात आहेत. ती पुढीलप्रमाणे होत.[३१]

ताम्रपटाचे नाव	त्यातील स्थलनाम	आजचा पर्याय	तालुका	जिल्हा
१. निर्गुण्डी किंवा बोपगाव	समगिरी विषय	शेवा	उरण	रायगड
२. ताम्रपट	निर्गुण्डी	निगडे	,,	,,
३. ,,	दविलग्राम	दवळे	,,	,,
४. अंजनेरी ताम्रपट	समगिरि पट्टण	शेवा	,,	,,
५. ,,	चंद्रपुरी	घारापुरी	,,	,,
६. ,,	मोरेयपल्लिका	मोराबंदर (घारापुरी)	,,	,,
७. ,,	आंबेयपल्लिका	आंबिवली	पनवेल	,,
८. ,,	सवानेयपल्लिका	सवाने	,,	,,
९. ,,	कंसारिपल्लिका	कासारघाट	,,	,,

समगिरीचा आजचा पर्याय शेवा हा भाषिक दृष्ट्या सदोष जाणवतो. परंतु स्थलनामाचे प्राचीन काळातील रूप व त्याचा आजचा पर्याय यांच्यात बऱ्याच वेळा अनाकलनीय बदल झालेला दिसतो. राष्ट्रकूट नरेश तृतीय गोविंद याच्या पैठण ताम्रपटात समतीर्थक या गावाचा उल्लेख आलेला आहे.[३२] त्याचा आजचा पर्याय शेवता (ता. पैठण, जि. औरंगाबाद) हे गाव होय.[३३] यावरून समगिरीचा आजचा पर्याय शेवा हा अशक्य वाटू नये.

कोंकणची प्राचीन काळातील राजधानी पुरी म्हणजे घारापुरी होय हे अंजनेरी ताम्रपटातील चंद्रपुरीच्या उल्लेखामुळे स्पष्ट झाले. पुलकेशीच्या आक्रमणाच्या वेळी उद्ध्वस्त झालेल्या पुरीस भोगशक्तीने पूर्वीचे वैभव प्राप्त करून दिले. त्याचा परिणाम म्हणजे राजकीय आणि व्यापारी केंद्र म्हणून पुरीचे स्थान इ. स. च्या १० व्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत कायम राहिले. शिलाहारांच्या ताम्रशिलाशासनातील 'श्रीपूर' आणि 'चंद्रपूर'चे वारंवार आढळणारे उल्लेख तसेच अरब खलाश्यांच्या वृत्तान्तातील 'संदबूर'चे उल्लेख यास पुष्टी देतात. इतकेच नव्हे तर शिलाहार अपराजिताच्या कारकीर्दीपर्यंत म्हणजे इ. स. च्या दहाव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत पुरी हीच शिलाहारांची राजधानी होती असे दिसते. अपराजिताच्या या राजधानीवर कल्याणचा चालुक्य राजा सत्याश्रय इरिव बेडंग याने आपल्या नौदलाच्या सहाय्याने दहाव्या शतकाच्या शेवटी आक्रमण केले. या वेळी झालेल्या घनघोर सागरी युद्धाचे वर्णन कन्नड कवी रण्ण याच्या 'गदायुद्ध' ग्रंथात करण्यात आले

आहे.[३४] या दुसऱ्या विध्वंसानंतर मात्र पुरीचा ऱ्हास सुरू झाला. या पुढील काळात स्थानक किंवा ठाणे इथे शिलाहार राजांनी आपली राजधानी हलविली.[३५] पुरीचे पूर्वीचे स्थान तिला यानंतर कधीही प्राप्त होऊ शकले नाही. काळाच्या पडद्याने तिची स्मृती एवढी धूसर बनविली की ही पुरी नेमकी कुठे होती याविषयीही निश्चित माहिती मागे उरली नाही. अंजनेरी ताम्रपटातील चंद्रपुरीच्या पुनर्वसतीकरणाच्या वर्णनावरून तिचा ठावठिकाणा घेणे शक्य झाले. त्या दृष्टीने या ताम्रपटांचे महत्त्व आणखी द्विगुणित होते.

संदर्भ सूची :

१. Epigraphia Indica, Vol. XXV, pp. 225–238.
२. Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol. IV. Part I, pp. 146–154.
३. The Classical Age, p. 65.
४. (1) D. C. Sircar, Successors of the Satavahanas in lower Deccan, p. 35.
(2) Epigraphia Indica. Vol. XX, p. 6.
५. The Classical Age op. cit.
६. V. V. Mirashi, C. I. I. Vol. VI, Introduction pp. i, ii.
७. ग. ह. खरे, दक्षिणच्या मध्ययुगीन इतिहासाची साधने, खण्ड १, पृ. १–१५.
८. K. V. Ramesh, Chalukyas of Vatapi, p. 152.
९. Bombay Gasetteer, Vol. XVIII, part III, Poona district pp. 132–133.
१०. E. I. Vol. XIX, pp. 62–65.
११. E. I. Vol. XXIX, pp. 116–121.
१२. G. H. Khare, Select Articles, pp. 68–72.
१३. भारत इतिहास संशोधक मंडळ त्रैमासिक, खण्ड ९, भाग २, पृ. १–६.
१४. Important Inscriptions from Baroda, pp 35–55.
१५ C. I. I., Vol. VI, Ins. No. 6.
१६. I. A. Vol. IX, p. 33. E. I. Vol. III, pp. 292–302.
१७. E. I. Vol. VI, pp. 1–12.
१८. H. Cousens, Medieval Temples of the Deccan, p. 81.
१९. Bombay Gazetteer, Vol. XIV, Thana, pp. 59–98.
२०. V. K. Bhave, Proc. of the Indian History Congress, 1940, p. 86.

२१. Bombay Gazetteer, Vol., Thana op. cit.
२२. कित्ता
२३. कित्ता
२४. New Indian Antiquary, Vol. IV, pp. 181–184.
२५. E. I. Vol. XXVIII, pp. 17–22.
२६. C. I. I. Vol. VI, Ins. No. 21.
२७. Cunningham's Ancient Geography of India, p. 632.
२८. शोभना गोखले, महाराष्ट्रातील पुरातत्त्व, पृ. १५४–१६०.
२९. कित्ता.
३०. Bombay Gazetteer, Vol. XIV, op. cit.
३१. सर्व आधुनिक स्थलनामे महाराष्ट्र जनगणना वर्णक्रमावर आधारित आहेत.
३२. E. I. Vol. III, pp. 103–110.
३३. H. S. Thosar, Studies in the Historical and Cultural Geography and Ethnography of Marathwada, p. 70. (Unpublished Thesis).
३४. B. R. Gopal, Chalukyas of Kalyana and the Kalachuris, pp. 95–97.
३५. म. म. मिराशींच्या मते ठाणे ही प्रारंभापासून शिलाहारांची राजधानी होती. परंतु तशी शक्यता नाही. कारण अपराजित या आठव्या शिलाहार राजाच्या कारकीर्दीतील मुरूड जंजिरा ताम्रपटात ठाण्याचा राजधानी म्हणून पहिल्यांदा उल्लेख येतो. या पूर्वीचे ७ राजे पुरी येथूनच राज्य करीत असावेत. सत्याश्रय इरिव बेडंग चालुक्याच्या आक्रमणानंतर अपराजिताने ठाण्यास राजधानी स्थलांतरित केली असावी.

दक्खनमधील बृहदश्मयुगीन संस्कृतीचे उद्योगधंदे आणि व्यवसाय

प्रा. डॉ. ग. का. माने
मराठी महाविद्यालय, हैदराबाद

बृहदश्मयुगीन संस्कृती विश्वव्यापी असली तरी या लेखाची व्याप्ती दक्खनपुरती मर्यादित आहे. 'बृहदश्म' हा शब्द इंग्रजीतील 'Megalith' याचे मराठी रूपांतर असून इंग्रजीतील 'मेगॅलिथ' शब्द ग्रीक भाषेतील मेगास = मोठा आणि लिथॉस = दगड (Megas = big, Litho = Stone) अशा दोन शब्दांपासून साधला आहे. नावात सूचित झाल्याप्रमाणे या संस्कृतीचे वैशिष्ट्य असे, की हे लोक मृताला किंवा त्याच्या काही अवशेषांना शिळावर्तुळात, दगडी पेटिकेमध्ये, कुंभात अथवा पाय असलेल्या शवपेटीत पुरीत. केव्हा केव्हा दगडाशिवाय दफनांची निर्मिती किंवा स्मृतिचिन्ह म्हणून शिलास्तंभाची उभारणी केली जाई. मृताच्या सोबत त्याचे दागदागिने, लोखंडी शस्त्रे, तांब्याचे दागिने, मृद्भांडी व प्राणी पुरण्यात येत. मोठ्या शिलांचा या दफनात प्रामुख्याने वापर केल्याने या वस्तूंना 'बृहदश्म' ही संज्ञा प्रचलित झाली.[१]

बृहदश्मयुगीन संस्कृतीच्या लोकांना विविध उद्योगधंद्यांची ओळख होती हे भौतिक पुराव्यावरून सिद्ध होते. धातुउद्योग, कृषी, कुंभारकाम, मणी घडविणे, सुतारकाम, चर्मउद्योग आणि शिला घडविणे इत्यादी उद्योग आणि व्यवसायांचा पुरावा मिळाला आहे.

धातुव्यवसाय :

कुठलाही व्यवसाय करायचा म्हणजे त्याला लागणाऱ्या कच्च्या मालाचा पुरवठा होय. जोपयत कच्च्या मालाचा पुरवठा आवश्यक गरजेनुसार पुरविला जात नाही तोपर्यंत त्या

धंद्यात फारशी प्रगती होत नाही. यासाठी एकतर कच्च्या मालाचा साठा जवळपास उपलब्ध असायला पाहिजे किंवा पुरवठा दुरून होत असल्यास सतत होणे आवश्यक असते. बृहदश्मीय संस्कृतीच्या लोकांनी आपल्या वसाहतीची निर्मिती कच्चा माल उपलब्ध असेल अशाच भागात केली आहे. विदर्भात मँगनीज, लोह आणि कोळसा मोठ्या प्रमाणात मिळत असल्यामुळे बृहदश्मीय लोकांचे विदर्भातील चंद्रपूर, भंडारा, गडचिरोली आणि त्यातल्यात्यात नागपूर जिल्ह्यात केंद्रीकरण झाल्याचे निदर्शनास आले. बृहदश्मीय स्थळे ही प्राचीन खाणीच्या जवळपास असल्याचे मून (Munn)[२] च्या निरीक्षणात आले आहे. करीमनगर जिल्ह्यातील रेंगोडा आणि तेल्लाकुंटा येथे मोठ्या प्रमाणावर लोहाची मळी सापडली. तसेच येथील टेकड्यांवर कॅलशियम कार्बोनेटचे दगड आढळले, तर महबूबनगर जिल्ह्यातील यावलदेवपाड्ड येथे १ ते १॥ मीटर उंचीच्या मातीच्या भट्ट्या आढळल्या. त्याला झोतीसाठी (blast) १५ ते २० सें. मी. चे छिद्र ठेवण्यात आल्याचे आढळते.[३] लोहाचा साठा दक्खनच्या पठारात काही भागात आढळतो. निर्मल (जि. अदिलाबाद) ची खाण प्राचीन काळातसुद्धा प्रसिद्ध होती. तसेच आरमोरी जवळील (जि. गडचिरोली) देऊळगाव येथील लोह उच्च प्रतीचे होते तर कर्नाटकातील होसपेट भाग, धारवाडचा प्रदेश लोखंडासाठी प्रसिद्ध आहे. अ. सुंदर[४] यांना कुप्पनगुडा भागात लोखंडाचे साठे आणि सुवर्ण मोठ्या प्रमाणात सापडते अशी माहिती मिळाली. त्यामुळेच बृहदश्मीय लोकांनी या भागात वसती केली असावी. विदर्भातील नैकुंड येथे लोह शुद्ध करण्याची भट्टी सापडली. या भट्टीची क्षमता ३ किलो शुद्ध लोखंड एका फेरीत मिळविण्याची होती.[५] याशिवाय सुवर्णाच्या खाणी रायचूर दोआबात हुट्टी आणि मस्की येथे आढळल्या. हुट्टी येथील खाण १६०० मीटर लांब आणि २०० मीटर खोल होती.[६] कोलार ही खाण तर प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे. येथील काही खाणींच्या कार्बन १४ च्या तारखा उपलब्ध झालेल्या आहेत (१२९०±९० आणि १५००±११५, १९४५±७० आणि १८६५±७०). कोलार आणि हुट्टी ह्या खाणी नवाश्मयुगात प्रसिद्ध होत्या.[७]

प्राचीन धातुविज्ञानाचा दोन प्रकारे अभ्यास करता येतो. प्राचीन कालखंडातील लोकांनी कोणकोणत्या धातूंची हत्यारे–अवजारे बनविताना कसा उपयोग केला, कुठल्या धातूंचा त्याच्या गुणधर्मानुरूप उपयोग करून घेतला याचा विचार करणे आणि वापरलेले धातू कुठल्या दर्जाचे होते, वितळविताना व ओतताना त्यात शुद्धता किती आणली होती याचा विचार करणे. एक भाग भूगर्भातून धातू मिळविण्याचा होता तर दुसरा त्याच्या उपयोजनाचा होता. उपलब्ध पुराव्याच्या आधारे बृहदश्मीय लोक सोने, चांदी, तांबे, ब्राँझ आणि लोखंडाच्या धातूचा वापर करीत. त्यापासून शस्त्रास्त्रे, सुतारकामासाठी, शेतीसाठी लागणारी अवजारे आणि गृहोपयोगी वस्तूंची निर्मिती करीत. हत्याराची किंवा अवजारांची निर्मिती ही स्थानिक स्वरूपाची होती हे आपल्याला धातूच्या पृथक्करणावरून आढळून येईल. माहुरझरी, नैकुंड आणि टाकळघाट (९९·१%, ९९·६% आणि ९८·२%) येथील लोह

धातूच्या अवजारात ०·९% ते १·०९% कर्ब आढळून आला.[८] टाकळघाट येथील लोहात कर्ब आढळला नाही त्यामुळे या भागातील लोखंड कमी कर्बामुळे पोलादाप्रमाणे भक्कम होते. तांबे/ब्राँझपासून बांगड्या, थाळ्या, झाकण, खंजीराची मूठ तयार करीत. या सर्व प्रकारात कथिलाचे प्रमाण अधिक होते. माहुरझरी येथील बांगडीत फार थोडे प्रमाण होते तर टाकळघाटला ८·५% प्रमाण आढळून आले. याव्यतिरिक्त आंध्रप्रदेशातील रायगिर येथे २·1% तर तामिळनाडूतील आदिचनल्लूरला २९·८०% कथिलाचे प्रमाण आढळले.[९] यावरून आपल्याला अनुमान करता येते की दक्षिणेतील ताम्र/ब्राँझमध्ये टिनाचे प्रमाण अधिक आहे. याशिवाय तांब्याच्या वेगवेगळ्या वस्तू बनविताना बांगड्या एक लांबच लांब कांब तयार करून त्याला वळवून कापत असत. तसेच घोड्याचा साज हा तांब्याच्या पातळ पत्र्यापासून कापलेला असून त्यावर जे अलंकारिक कोन बनविलेले आहेत ते तांब्याचे असले तरी पत्र्यामागे लोखंडाने पक्के केलेले दिसतात. एक तांब्याची कळशी पातळ पत्र्यापासून तयार केली असून पत्र्याचे भाग काठाशी वळवून एकमेकात बसविले होते. पक्केपणा यावा म्हणून जोडाच्या भागावर तांब्याचे रिबेट मारलेले आढळले. याचा वापर द्रव्य ठेवण्यासाठी केला जात नसावा तर धार्मिक विधीसाठी केला जात असावा. महत्त्वाची गोष्ट ही, की जोड व त्यावरील रिबेट अत्यंत सफाईदारपणे बसविले होते. या तांत्रिक प्रगतीचा उल्लेख करणे अत्यंत आवश्यक आहे, कारण त्यातून प्रगत कारागिरीचा प्रत्यय येतो. या संयुक्त धातूपासून बनविलेल्या वस्तूवरून तत्कालीन समाजाचे धातुविषयक तंत्रज्ञानाची कल्पना येऊ शकते.

महाराष्ट्रातील ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृतीत तांब्याच्या बांगडीत ९८·२1% शुद्ध तांबे, मण्यामध्ये ९९·०६% शुद्ध तांबे व जोर्वेकालीन तांब्याच्या कुऱ्हाडीत ९८% शुद्ध तांबे सापडले.[१०] यावरून असे अनुमान काढता येते, की ताम्रपाषाणयुगात अशुद्ध धातूचे प्रमाण कमी होते. तीच परंपरा विदर्भातील बृहदश्मयुगीन संस्कृतीच्या संदर्भात आढळून येते.

सुवर्णाच्या बाबतीत विदर्भाशिवाय इतरत्र मिळालेल्या वस्तूंचे पृथक्करण न केल्यामुळे विदर्भातील वस्तूंच्या पृथक्करणांचाच विचार करावा लागेल. काही सुवर्णाच्या अलंकारात २५·६% चांदी आहे. सर्वांत जास्त सुवर्णातील अलंकारात ५२·२% इतके चांदीचे प्रमाण आढळले.[११] यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो, की एकतर विदर्भातील लोकांना सुवर्णाचा पुरवठा मुबलक होत नसावा किंवा सुवर्णाचे दागदागिने मजबूत होण्याकरिता चांदीचा हेतुपुरस्सर वापर करीत असावेत. काही विद्वानांचे मत आहे की मूळ धातूतच चांदी मिसळलेली असावी अथवा सुवर्ण–रजत (electrum) हा धातू वापरण्याची मध्य आशियाई परंपरा याबाबत कारणीभूत असावी. अशा प्रकारचा सांस्कृतिक संपर्क मात्र भारतातील व मध्य आशियातील बृहदश्मयुग यातील इतर अंगातील साम्य प्रस्थापित झाल्यावर स्वीकृत करता येईल परंतु या ठिकाणी हे नमूद करायला पाहिजे की शुद्ध चांदी पासून तयार केलेले मण्यासारखे अलंकार, त्या काळात घडविले जात.

कुंभारकाम

भांडी ही मानवाच्या जीवनातील प्राथमिक गरज होती व ती मातीची घडविण्याची कला माणसाने प्रथम आत्मसात केली. बृहदश्मयुगात मृद्‌भांडी प्राथमिक गरज बनली असल्यास आश्चर्य नाही. ती नाजूक (Fragile) असल्यामुळे सारखी नवीन तयार करावी लागत. मृद्‌भांडी बनविण्यासाठी लागणारी माती, ती उपलब्ध नसेल तर दुसरीकडून आणणे, आणल्यानंतर शुद्ध करणे, त्यावर वेगवेगळी नक्षी काढणे, भट्टीत भाजणे आणि विकायला नेणे ह्या एवढ्या प्रक्रिया घरातील माणसाला शक्य नाही. यासाठी समाजातील विशिष्ट वर्ग कार्यरत असावा. यावरून मृद्‌भांड्याच्या निर्मितीसाठी श्रमविभागणीचे तत्त्व त्या काळात प्रचलित असावे. बृहदश्मयुगीन संस्कृतीची काळी आणि तांबडी मृद्‌भांडी ही इतर संस्कृतीत आढळणाऱ्या मृद्‌भांड्यापेक्षा वेगळी असल्यामुळे बृहदश्मीय काळात समाजाचा एक वर्ग या भांड्याची निर्मिती करीत असावा. हल्लूर व आजूबाजूच्या परिसरात सापडणारी पांढऱ्या रंगात चित्रित काळी आणि तांबडी मृद्‌भांडी ही तेवढ्याच भागात सापडली असल्याने एकतर विनिमयाने दुसऱ्याकडून घेतली असावीत किंवा अधिक शक्यता अशी, की समाजाचा विशिष्ट वर्ग स्वतःच्या उपयोगासाठीच त्यांची निर्मिती करीत असावा. तसेच अभ्रकयुक्त तांबडी मृद्‌भांडी ही विदर्भापुरती मर्यादित असल्याने या मृद्‌भांड्याची निर्मिती स्थानिक असावी.

मणी

बृहदश्मयुगीन संस्कृतीच्या उत्खननात विविध आकाराचे आणि प्रकाराचे मणी सापडले. हे मणी स्थानिकरीत्या उपलब्ध असलेल्या दगडांचे आहेत परंतु काही वेळेला काच व नीलमण्यापासूनही मणी तयार करीत यावरून त्या काळात काही वेळा मण्याचा विनिमय होत असावा. याशिवाय खापा, टाकळघाट आणि गंगापूर येथे अर्धवट मणी, मणी तयार करण्यासाठी लागणारा दगड आणि मणी तयार करताना झालेला दगडाच्या कपच्या फार मोठ्या प्रमाणात मिळाल्या. तसेच माहुरझरी येथे अर्धवट मणी फार मोठ्या प्रमाणात सापडले. याशिवाय या परिसरात रक्ताश्म, गार, अकिकसारखे दगड उपलब्ध आहेत. यावरून आपल्याला असे अनुमान काढता येते, की बृहदश्मयुगीन संस्कृतीचा एक वर्ग दगड आणणे, त्याचे तुकडे करून गुळगुळीत करणे, मण्याचा आकार देणे व कधी कधी पांढऱ्या रंगात नक्षी काढण्याचे काम करीत असावा.

बृहदश्मीय स्मारकांची निर्मिती

बृहदश्मीय स्मारकांच्या निर्मितीकरता घडविलेल्या दगडांचा उपयोग करण्यात आला तर काही प्रसंगी पर्वतांच्या परिसरातील नैसर्गिक दगडांचाही वापर केल्याचे निदर्शनास आले.

स्मारक तयार करणे, दगड फोडणे, छिन्नीने त्याला विशिष्ट आकार देणे, एकट्यादुकट्याचे किंवा चार-पाच माणसांचेही काम नव्हे. यासाठी कुशल आणि अकुशल अशा दोन्ही प्रकारच्या कारागिरांची आवश्यकता भासत असावी. अशा प्रकारची निर्मिती करणारा एक वर्ग असावा किंवा ज्या खेड्यातील गृहस्थ मृत्यू पावला त्या खेड्यातील लोक एकत्रितरीत्या विशिष्ट काळात दफन स्मारक उभारत असावेत असे दिसते. काही दफनात माणसांची हाडे एकत्रित करून पुरत असल्याचे निदर्शनास आले. त्यावरून पूर्वीच दफन स्मारक तयार करून ठेवीत असावेत. तसेच काही दफनांसाठी वापरलेले दगड त्या त्या क्षेत्रात उपलब्ध नसल्यामुळे आपल्याला अनुमान काढता येते, की अशा प्रकारचे दगड दूरवरून अगोदरच आणून ठेवत असावेत (उदा. भागीमाहिरी (विदर्भ) येथे ग्रेनाइटची मोठी शिला, आंध्रमधील अगिरिपल्ली या भागात कणाश्म उपलब्ध नसल्यामुळे अश्मपेटीसाठी वापरल्या गेलेल्या शिला बऱ्याच लांबून आणल्या असाव्यात तसेच कदम्बपूर येथेही भव्य शिला दफनावर झाकण म्हणून वापरण्यात आल्या होत्या त्याही दुसरीकडून आणल्या असाव्या.)[१२]

पशुपालन उद्योग

बृहदश्मयुगीन संस्कृतीतील सापडलेल्या हाडांच्या प्रमाणाचा अभ्यास तसेच कृषीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या अवजारांचे प्रमाण लक्षात घेतले तर या संस्कृतीचे लोक गुरे व बकऱ्या/मेंढ्यांचे कळप पाळत होते. याशिवाय आपल्याला पुढील तक्त्यावरून अंदाज बांधता येईल.[१३]

	टाकळघाट %	नैकुंड %	बोरगाव %	भागिमाहिरी %
गुरे	६३.८८	७०.७	५४.४	६१.८
म्हैस	६.९८	२.६	१.९८	३.१
बकरा	१४.९६	९.६	१३.६७	१६.२
मेंढी	३.१०	—	२.८९	४.०१
डुक्कर	६.२३	३.८९	२.२७	३.०४
घोडा	०.३४	४.०	१.२८	१.२३

याशिवाय कृषी हत्यारात बोरगाव येथे प्राप्त झालेल्या ४४ वस्तूंपैकी केवळ ६ (१३%) तर शस्त्रास्त्रांचे प्रमाण ७७% होते. ब्रह्मगिरी (कर्नाटक) येथील गर्त दफनात २७ पैकी २ कोयते तर मस्की येथील एकंदर ३३ लोखंडाच्या वस्तूंपैकी केवळ एक कोयता नोंदला गेला. नागपूरजवळील टाकळघाट येथे १०२ वस्तूंपैकी २६ वाकस होते. शिवाय शस्त्रास्त्रांचे प्रमाण ३७%, ब्रह्मगिरी येथे ६३% (४४ पैकी) होते.[१४] यावरून ही

भटकी जमात असून गुराढोरांचे कळप पाळीत असावेत. शेती ही पावसावर अवलंबून असल्यामुळे पिकांची हमी नसावी. त्यामुळे पशुपालन या उद्योगधंद्याकडे लक्ष घातले असावे.

एकंदरीत बृहदश्मयुगीन संस्कृतीचे लोक दक्खनच्या परिसरात केंद्रित झाले होते. (इ. स. पू. १००० ते इ. स. २००) आणि त्यांनी आपले विविध व्यवसाय व उद्योग-धंदे या कालखंडात सुरू केले, नव्हे त्यात तांत्रिक प्रगती केली. या संस्कृतीचे लोक भटक्या जमातीचे असले तरी तंत्रज्ञानाच्या बाबतीत अग्रेसर होत असे नमूद करावयास काहीही हरकत नाही. या कालखंडातील एक प्रमुख संस्कृती म्हणून 'बृहदश्मयुगीन' संस्कृतीचा उल्लेख करावा लागेल. शिवाय याच संस्कृतीच्या लोकांनी दक्खनच्या पठारात लोखंडासारख्या कठीण आणि मजबूत धातूपासून हत्यारे आणि अवजारे बनविण्याची कला आत्मसात केली.

संदर्भ वाङ्मय

१. माने, ग. का., **दक्खनमधील बृहदश्मयुगीन संस्कृती** (१९८५) अप्रकाशित प्रबंध, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.
२. मून, एल. **जर्नेल ऑफ दि हैदराबाद जिऑलॉजिकल सर्व्हे**, खंड २, प्लेट १, पृ. ७७–१०४.
३. कृष्णशास्त्री, **दि प्रोटो अँड अर्लि हिस्टारिकल कल्चर्स ऑफ आंध्र प्रदेश**, पृष्ठ ९८.
४. **नैकुंड एक्स्कॅवेशन**, पृ. ८.
५. सुंदर, अ. यांच्या सौजन्याने.
६. अग्रवाल, डि. पी. आणि मार्गबंधू, सी. **पुरातत्त्व** नं. ४, पृ. १३८–४०.
७. कित्ता.
८. देव, शां. भा., **इंटरनॅशनल कॉन्फरन्स ऑन रीसेन्ट ॲडव्हान्स रीसर्चेस इन इंडियन ऑर्किऑलॉजी**, (सायक्लोस्टाईल प्रत) पृ. ११.
९. कित्ता.
१०. देव, शां. भा., **पुरातत्त्व विद्या**, (१९७६), पृ. १३३.
११. देव, शां. भा. **मधू** (१९८१), पृ. ३४.
१२. माने, ग. का. **पूर्वोक्त**, पृ. ९४, ९७, ९९–१००.
१३. देव, शां. भा. **इन्टरनॅशनल कॉन्फरन्स ऑर्किऑलॉजी**, पृ. ११.
१४. कित्ता.

मंडळवृत्त

(१) भेटी

(१) शनिवार दि. २० ऑगस्ट १९८८ रोजी पुणे विद्यापीठाचे कुलगुरू मा. डॉ. वि. ग. भिडे ह्यांनी राजवाडे संशोधन मंडळास भेट दिली. त्यांनी राजवाडे वस्तुसंग्रहालयातील ऐतिहासिक कागदपत्रे, उत्खननातील अवशेष, ऐतिहासिक मूर्ती...ताम्रपट नाणी–भांडी, चित्रे ह्यांची पाहणी केली. पुरंदरे दप्तर, १०९ कलमी बखर ह्याविषयी माहिती समजावून घेतली.

वैज्ञानिक संशोधनाची जोड देऊन प्राचीन काळापासूनच्या भारतीय संस्कृतीच्या विकासमय पैलूंवर प्रकाश पाडण्याचे काम मंडळाने करावे असे मौलिक विचार त्यांनी व्यक्त केले.

त्यांचे समवेत धुळ्याचे विद्यमान नगराध्यक्ष मा. चंद्रकान्त केले, धुळे येथे नव्याने स्थापन झालेल्या मराठी प्रगत अध्ययन संस्थेचे दानशूर प्रणेते मा. डॉ. ज. का. वाणी (कॅनडा) आणि अन्य पदाधिकारी उपस्थित होते.

(२) प्रसिद्ध कादंबरीकार श्री. शिवाजी सावंत, मराठी साहित्यातील जाणकार डॉ. माधवराव नावडीकर ह्यांनीही मंडळास भेटी देऊन समाधान व्यक्त केले आणि संशोधनपर काही विधायक सूचना केल्या.

(३) संस्थात्मक भेटीच्या संदर्भात धुळे येथील विद्यावर्धिनी महाविद्यालयातील एम. ए. इतिहासच्या विद्यार्थी–विद्यार्थिनींनी अभ्यासपूर्ण रीत्या मंडळातील कागदपत्रे, मूर्ती, नाणी यांची पाहणी केली.

शालेय पातळीवर कासारे, ता. साक्री, जि. धुळे येथील खानदेश गांधी कै. बाळूभाई मेहता विद्यालयातील सुमारे ३०० विद्यार्थी–विद्यार्थिनींनी राजवाडे वस्तुसंग्रहालयाची पाहणी केली.

(२) कृतज्ञता

महाराष्ट्राचे विद्यमान मुख्यमंत्री ना. शरदरावजी पवार ह्यांनी मुख्यमंत्री निधीतून मंडळाच्या विकासात्मक कामासाठी रु. २५,०००/— (रुपये पंचवीस हजार) चा निधी दिला.

हा निधी मंडळास मिळवून देण्याचे कामी धुळे शहराच्या आमदार डॉ. सौ. शालिनीताई बोरसे ह्यांनी जातीने परिश्रम घेतले. मंडळ उभयतांचे ऋणी आहे.

(३) अन्य कार्यक्रम

ज्यांचे घरी इतिहासाचार्य राजवाडे ह्यांचे वास्तव्य असे. असे, मंडळाचे संस्थापक प्रणेते कै. भा. ना. तथा तात्यासाहेब भट त्यांच्या निवासस्थानी मंडळाच्या संशोधन–प्रकाशनार्थ

" कै. भा. वा. तथा तात्यासाहेब भट स्मारकाचा कोनशिला सामारंभ" मंडळाचे कार्याध्यक्ष मा. श्री. बाळासाहेब मुंदडे ह्यांचे शुभहस्ते गणेशचतुर्थीच्या शुभ दिनी पार पडला.

भट कुटुंबियांनी वास्तू तुलनेने अल्प मोबदल्यात मंडळास प्रदान केली.

गणेश चतुर्थीच्या दिवशी परंपरेप्रमाणे मंडळाने मा. श्री. बाळासाहेब मुंदडे ह्यांचे हस्ते ' लेखनप्रशस्ती ' हस्तलिखिताचे प्रकल्पाचा शुभारंभ झाला.

(४) खोदकामाची पाहणी :

इंदवे (ता. साक्री) येथील ग्रामस्थांनी खोदकाम करून शोधून काढलेल्या सुमारे यादव कालीन २३–२४ पायऱ्यांच्या घाट–हौद स्थानाला मंडळाचे कार्याध्यक्ष श्री. बाळासाहेब मुंदडे, प्रमुख चिटणीस डॉ. प्र. न. देशपांडे, कोषाध्यक्ष श्री. ज. शं. अग्रवाल, ज्येष्ठ कार्य कारिणीसदस्य श्री. लोटणदादा माळी आणि क्युरेटर प्रा. व. ग. हजिरनीस ह्यांनी भेट दिली, खोदकामाची पाहणी केली, ग्रामस्थांबरोबर चर्चा केली. मातीची खापरे, गाडगी, खुजा इत्यादी अवशेष मंडळात आणले.

(५) खास उल्लेखनीय :

मुंबई येथील म. रा. पुराभिलेख विभागाच्या वतीने प्रकाशित केलेल्या शिवछत्रपतींच्या पत्रांचे प्रतिरूप दर्शन ह्या पुस्तकात मंडळाच्या संग्रहातील तीन अस्सल पत्रांचा समावेश आहे.

विक्रीसाठी ठेवलेले इतर ग्रंथ

(२५) छत्रपती शिवाजी महाराजांची पत्रे (डॉ. प्र. न. देशपांडे) पृ. ३००, उपलब्ध प्रती २००, किंमत ६५ रुपये.

विशेष सवलत : वरील २५ पुस्तकांचा संच किंमत रु. ८४४ चा केवळ रु. ६५० ला मिळेल. २ अगर अधिक ग्रंथ घेणाऱ्यास १५ टक्के कमिशन. टपालखर्च वेगळा.

संशोधक त्रैमासिक : इतिहास संस्कृती संशोधनाला वाहिलेले दर्जेदार त्रैमासिक गेली ५६ वर्षे अविरतपणे प्रकाशित होत आहे. **जानेवारी १९८९ पासून वार्षिक वर्गणी रु. ३५** करण्यात आली आहे. या **वर्षापासून प्रत्येक अंकाची किंमत १० रु. राहील.** वर्ष १ ते २९ वर्षातील अंक उपलब्ध नाहीत. वर्ष ३० ते ५६ वर्षातील उपलब्ध असलेल्या सर्व अंकांचा संच केवळ रुपये ४०० त उपलब्ध. (त्यात सुवर्ण महोत्सवी अंक, काँग्रेसशताब्दी विशेषांक, हीरकमहोत्सवी अंक, योग चिंतामणी, आज्ञापत्र यांचा समावेश आहे.)

मुख्य चिटणीस

१ ऑक्टोबर १९८८ — **इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ**

धुळे ४२४००१

' संशोधक ' त्रैमासिक

इतिहास-संस्कृती संशोधनाला वाहिलेले दर्जेदार त्रैमासिक गेली छपन्न वर्षे अविरतपणे प्रकाशित होत आहे.

जानेवारी १९८९ पासून वार्षिक वर्गणी रुपये ३५/- मात्र करण्यात आली आहे. या वर्षापासून प्रत्येक अंकाची किंमत रुपये १० राहील.

तहहयात वर्गणी **जानेवारी १९८९** पासून रुपये ३००/- मात्र करण्यात आली आहे.

मात्र डिसेंबर १९८८ चे पूर्वी तहहयात वर्गणी फक्त रुपये २००/- च राहील. तरी या संधीचा अवश्य लाभ घ्यावा.

विशेष सूचना : आजीव वर्गणीदार व्यक्तीप्रमाणे संस्थांनाही होता येते. व्यक्तीसाठी आजीव वर्गणी दोन वर्षात चार हप्त्यांमध्ये स्वीकारण्याची सोय केली आहे.

संपादक

' संशोधक ' त्रैमासिक

इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ

धुळे